

Berg, Arie van den. *Van binnen moet je wezen.* Amsterdam: Arbeiderspers, 1989. 208 p., 39 ill.; ISBN 90-295-0250-9.

Het eerste deel (Panopticum) van deze gevarieerde essaybundel toont een collectie merkwaardige figuren: der Struwelpeter en andere exemplaren uit de zwarte pedagogie, de rattenvanger van Hamelen, de inwoners van Luilekkerland, Turkse en Westeuropese bloementaalspecialisten, opwind-androïden (ingenieuze automaten met menselijke kenmerken), panorama-bouwers tot en met Mesdag, de in straatlied en volksprent populaire figuren 'Het speelkind' en 'De onechte zoon', aan de schandpaal tepronkgestelde veroordeelden en tenslotte de charlatan met collegakwakzalvers. Bij de bespreking van deze figuren is de schrijver vooral op zoek naar het archetype van de vroegst bekende sporen, met name de literaire of theatrale oerbron. Zijn favoriete tijdperk is daarbij de vroegmoderne periode, waarin hij teksten vindt die teruggrijpen op culturele thema's uit de klassieke oudheid en middeleeuwen. De discussies met vigerende wetenschappelijke inzichten beperkt zich echter grotendeels tot de simpele referenties van de literatuurlijst.

Deel twee, het Beestenspel, biedt een ander accent. Deze essays belichten aspecten van de relaties tussen mensen en dieren. De nadruk ligt hierbij niet meer op randfiguren en bizarre menselijke typen, maar op liminele mensachtige figuren en de tegenpolen van mensen. In het eerste opstel figureert de letterlijke vertegenwoordiger van de verkeerde wereld: de nasobeen, het dier dat "zonder de steun van enig neusbotschop toch op alle vier zijn neuzen rondwandelt" (p. 121). Vervolgens is het de haas die de jager jaagt. De carrière van *Pulex irritans* onthult zowel de functionele kwaliteit van de mensenvlo ("respecteert nu eenmaal rang noch stand") als de fysionomie: "het vlooielijf is (...) een schoolvoorbeeld van stroomlijn" (p. 135-136). Uiteraard laat Van den Berg niet na het vlooientheater en de erotische vlooiënliteratuur te bespreken. In het ei van een maartse dwaas wordt de "samenkomst van haas en eieren in het paasfeest" (p. 159) onthuld. Het volgende essay gaat over het lot van de meikever: van 'mulders' en 'bakkers'. Na een beschrijving hoe schooljongens wel raad wisten met dit beestje volgen ook hier uitvoerige folkloristische excursies: van de bisschop van Lausanne die in 1478 "het larvenleger bevel (gaf) te vertrekken" (p. 164) tot en met het bestaan van een 'maatschappij van prinkherenjagers' te Brussel. Het laatste essay over 'De vliegenvanger' begint met de volgende constatering: "Mensen hebben helaas geen staart" (p. 167). Wat valt er tegen vliegen te ondernemen? In twintig pagina's leert de auteur ons dat het gemis van een staart de mensheid heeft gedwongen zich over te geven aan eindelozes muizenissen en tijdverslindende capriolen.

Het boek presenteert interessante volkskundige gegevens en iconografisch materiaal, dat echter toch wat al te sober is uitgevoerd. De essaybundel munt uit door treffende formulering en detaillering. *Van binnen moet je wezen* is door een snel opeenvolgende, welhaast nonchalante, presentatie van trouvailles en invallen een bijzonder vermakelijk en boeiend boek geworden, waarbij de grenzen tussen literatuur en wetenschap vervagen. – P. Meurkens, KU Nijmegen.

Braekman, Willy L. *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand. Marktliederen, rolzangers en volkse poëzie van weleer.* Gent: Stichting Mens en kultuur, 1990. 639 p., ill.; f75,-; ISBN 90-72931-13-0.

Voor het marktlied bestaat in Vlaanderen sinds jaar en dag grote belangstelling onder volkskundigen en literatuurhistorici. Een van de meest gedreven onderzoekers op dit gebied is Willy Braekman, auteur van talrijke artikelen over liederenverzamelingen en individuele liederen. Voor mij ligt nu de apotheose van zijn activiteiten op dit terrein, een kolossaal boekwerk gewijd aan Vlaamse marktliederen uit vooral de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. In te-

stelling tot wat men wellicht zou verwachten betreft het géén samenvattend overzichtswerk. Braekman heeft liederen verzameld rond een elftal thema's en deze voorzien van soms zeer uitgebreide toelichtingen. Bij zijn keuze heeft hij zich vooral laten leiden door de opmerkelijkheid – bijna schreef ik curiositeit – van de liederen in kwestie en wellicht ook door de aanwezigheid van aanvullend materiaal. Een representatieve keuze is bewust vermeden: er zijn bijvoorbeeld vrijwel geen liefdesliederen of religieuze liederen opgenomen.

Een echte inleiding heeft het boek niet. In een beknopt 'woord vooraf' stelt Braekman dat de invloed van de marktzanger nauwelijks te overschatten is. Hij onderscheidt de functies van informant, opvoeder en entertainer. Bij de optredens streefde de zanger naar afwisseling mede in verband met de diversiteit van het publiek. Belangrijk is de hypothese dat de marktzanger zo dicht mogelijk bij de interesse van zijn publiek probeerde aan te sluiten. Daarom zijn de marktliederen zo'n uitstekende bron voor de populaire cultuur, aldus Braekman.

Het ontbreken van een meer uitgebreide inleiding met een theoretische uiteenzetting of bijvoorbeeld gegevens omtrent het functioneren van de liederen en de zangers – door mij als een gemis ervaren – wordt enigszins gecompenseerd door het eerste hoofdstuk, dat enkele autobiografische liederen van marktzangers bevat, een zeldzaam genre. Zo bezingt de achttiende-eeuwer Jan Eeckeman de twaalf ambachten en dertien ongelukken die aan zijn activiteit als marktzanger vooraf gingen. Anna-Theresia de Vos (geboren 1760) trachtte meelij op te wekken met haar levensrelaas; meer dan vijftig jaren oud moest ze nog met haar pakje liederen, stoeltje en 'schilderij' de markten af. Interessant is ook een anoniem lied waarin de zanger zich verontschuldigt voor de leugens die hij in zijn liederen verkondigt. De rechtvaardiging is gelegen in de omstandigheid dat hij er zijn brood mee verdient. Mooi is ook het autobiografische lied van Jan Baptist van Werelijckhuijsen (gestorven 1795), wiens dochter trouwde met de beroemde marktzanger Jozef Sadones.

Braekman frappeert door de nauwgezetheid waarmee hij de historische achtergronden van afzonderlijke liederen onderzoekt. In het hoofdstuk 'Dieven en moordenaars' worden de bezongen misdaden een voor een getraceerd. Zelfs van een 'allegaagse' moord als die door ene Jan de Riebel op een boerin die hem betrapte bij het kippenstelen (1743) weet Braekman de processtukken boven water te krijgen. Soms worden misdaden gedocumenteerd in andere publikaties, bijvoorbeeld kranteberichten. Interessant is de vermelding in de gazet van Gent (1853) dat reeds *tijdens* de terechtstelling van een moordenaar liederen over hem gezongen werden. Soms kan Braekman de vermoedelijke bron van een marktzanger aanwijzen, een publikatie van een vonnis bijvoorbeeld. Zo kan men een indruk krijgen van de mate van fantasie waarmee een zanger een historische gebeurtenis weergeeft.

Ook rampenliederen, vooral betrekking hebbend op brand, heeft Braekman nagetrokken. Spectaculair is de bron waarmee hij liederen en berichten in almanakken over de brand in een Gentse speldenwerkstersschool (1688) verifieert: een nota, bewaard in een liederenboek, van de celrebroeder die de negentien verbrande meisjes heeft gekist. Andere liederen met een min of meer historische achtergrond vindt men in het hoofdstuk 'Speciale mensen en wondere dingen'. Hier komen onder meer aan bod een Siamese tweeling te Mechelen (1776), die volgens andere bronnen door de vader op sterk water werd gezet; de mislukte ballondemonstratie te Brussel (1785), door Braekman voorzien van een uitgebreide verhandeling over de uitvinding en verbreiding van de luchtballon; en de wonderdokter Drieske de Nijper uit St. Gillis-Waas, aan wie tal van spotliederen zijn gewijd.

Humoristisch bedoeld zijn liederen zoals die rond de lollepot, een vuurpot met de functie van een stoof. Men verlustigde zich onder meer in het 'uitzicht' dat de lollepot genoot onder de roken van de vrouwen en in de brandplekken die de vrouwen van het ding opliepen en die hun seksuele omgang bemoeilijkten. Rond het thema Sint-Reinuut verzamelde Braekman talrijke teksten, variërend van een nepsermoen van de zestiende-eeuwse rederijker Mathijs de Castelein tot aan een lied van een negentiende-eeuwse marktzanger uit het Waasland, die nog het schip met bestemming Luilekkerland bezong. Bij de scabreuze liederen acht Braekman een kleine theoretische beschouwing noodzakelijk – de enige in het hele boek – waarin aan het onderscheid tussen

volks- en elitecultuur bij Bakhtine en Vandenbroeck wordt gerefereerd. Zo legitimeert hij een literatuurhistorische herwaardering van scabreuze teksten, die anders de lezer wellicht in verwarring zouden brengen. Ook hier weer demonstreert de auteur zijn grote kennis van de volksliteratuur, bijvoorbeeld wanneer hij het lied van een pater en drie zusters die vieze kunstjes doen, relateert aan een lied waarin drie boerinnetjes dezelfde kunstjes blijken te kennen.

Zo komen in bonte volgorde allerlei volkskundige en andere thema's voor het voetlicht – ik noem nog het herbakken van mensen, de Graaf van Halfvasten, de Reus van St. Winoksbergen, de verovering door België door Julius Caesar, een aantal neusliederen – voorzien van een vloed van toelichtingen en details. Uitgangspunt is meestal een marktlied, dat wil zeggen een lied gedrukt op een los blad, waaraan teksten uit andere bronnen (liedhandschriften, almanakken enz.) worden gekoppeld. Zo is dit boek een aaneenschakeling van opstellen, waarin ik overigens geen onontwikkeling of rode draad heb kunnen ontdekken. Evenmin onderneemt Braekman een poging tot een synthese.

Ik veroorloof me één punt van detailkritiek. In de paragraaf 'Een Noordnederlands lied (17de E.)' op p. 173 gaat Braekman in op een lied over het Schip van St. Reyn-uyt uit het liedboek *De Mey-bloem* uit 1762. Hij neemt aan dat de eerste druk uit 1672 stamt, zulks op grond van Kalf, die uit hetzelfde lied citeert, naar diens zeggen uit een druk van 1672. Ik denk echter dat Braekman en Kalf dezelfde druk hebben gebruikt: hun citaten stemmen namelijk woordelijk overeen. Het jaartal bij Kalf zal een – voor de hand liggende – drukfout zijn: 1672 in plaats van 1762. De enige andere druk van het boekje die ik kon achterhalen bevindt zich in het P.J. Meertens-Instituut. Het werd gedrukt bij Isaak van der Putte te Amsterdam (werkzaam 1711-1748). De uitgave is ongedateerd maar op grond van andere werken in het conyoluut vermoedelijk gedrukt in de jaren 1710-1720. Ook in deze uitgave komt het lied voor, nu met kleine afwijkingen. Het lied zal dus ouder zijn dan 1762, maar dat het uit de zeventiende eeuw dateert, zoals Braekman aanneemt, is niet bewezen.

Een appendix omvat het repertorium van 449 grotendeels unieke marktliederen in het bezit van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent. Sommige, maar lang niet alle liederen die in het boek zijn uitgegeven komen uit deze verzameling, zodat de relatie tussen tekst en appendix vrij los is.

Samenvattend stellen we vast dat we met dit prachtig uitgegeven werk, veruit het fraaiste en omvangrijkste uit de literatuur over het marktlied, geen strak gestructureerde studie in handen hebben, maar een losjes gecomponeerde bloemlezing van bijzondere marktzingen, uitvoerig toegelicht en gedocumenteerd. Voor wie zich in de marktbezoeker van weleer wil inleven valt hier veel te genieten en overigens is de verzameling een rijke bron voor volkskundig onderzoek. – Louis Peter Grijp.

Brandstetter-Köran, Michaela. *Volkskunst und Realienforschung in Frankreich*. Würzburg: Bayerische Blätter für Volkskunde, 1988. (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte, 30). 184 p., DM 20,-; ISSN 0721-068-X.

In 1982 werd aan de Universiteit Würzburg gestart met het project 'Ethnologie française und deutsche Volkskunde', waarbij drie onderzoeksdomeinen historiografisch werden verkend, te weten: de theorievorming met betrekking tot openluchtmusea, de studie van vroomheid als uiting van mentaliteiten ('Frömmigkeit als Mentalitätsquelle') en de documentatie van materiële cultuur. Van dit laatste onderzoek wordt in deze dissertatie, eigenlijk meer een 'Forschungsbericht', verslag gedaan.

De auteur bespreekt eerst de geschiedenis van het vak volkskunde in Frankrijk, waarbij ze ingaat op oude genootschappen zoals de *Académie celtique* (opgericht in 1804) en het werk van vooraanstaande etnologen zoals Paul Sébillot, Pierre Saintyves, Arnold van Gennep en Georges-Henri Rivière. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de historiografie van de volkskunst, waarbij niet alleen de wetenschappelijke produktie in de vorm van publikaties en congressen, maar ook tentoonstellingen behandeld worden. In vier thematische delen, die het corpus van het boek

vormen, geeft de schrijfter voort een summier overzicht van de stand van zaken bij het architectuur-, meubel-, kleding- en volksprentenonderzoek in Frankrijk.

Deze vakgebieden worden enigszins schools en descriptief behandeld: weliswaar uitermate nuttig en informatief, maar weinig persoonlijk, wat oppervlakkig en zonder markante karakterstensen of originele, vernieuwende inzichten. Het boek voldoet blijkbaar aan de groeiende Duitse behoefte om geïnformeerd te worden over de Franse etnologische onderzoekstraditie. Van oudsher bestaan er immers weinig banden tussen de Duitse en Franse volkscultuur-onderzoekers. Ondanks enkele recente pogingen functioneren beide circuits nog steeds los van elkaar, voornamelijk (?) doordat zowel de Franse als de Duitse volkskundigen doorgaans elkaars taal niet spreken noch lezen*. In dat opzicht vervult dit boek een nuttige functie voor het Duitstalige wetenschappelijke publiek. Als een globale introductie is het ook voor Nederlandse onderzoekers wel handig, alhoewel die in veel gevallen (via de uitvoerige voetnoten) liever hun toevlucht zullen nemen tot de originele Franse werken. Ik vermoed dat het wetenschappelijke contact in Duitsland met het Franse volkskundige onderzoek (en vice versa) echter noch geruime tijd grotendeels via dergelijke 'historiografische' omwegen zal verlopen. – Gerard Rooijackers.

* I. Chiva, U. Jeggle (red.), *Ethnologie en miroir. La France et les pays de langue allemande*, Paris 1987 (Ethnologie de la France, 7). De invloed van de taalbarrière wordt treffend geïllustreerd door het bestaan van een Duitse versie van dit boek: *Deutsche Volkskunde – französische Ethnologie*, Frankfurt am Main 1987.

Brednich, Rolf Wilhelm. *Die Spinne in der Yucca-Palme. Sagenhafte Geschichten von heute*. München: C.H. Beck, 1990. (Beck'sche Reihe, 403). 157 p.; ISBN 3 406 33995 6.

Het Duitse volksverhaalonderzoek heeft zich tot nu toe relatief weinig met moderne sagen beziggehouden. Een blik op de literatuurlijst achter in dit boekje bevestigt dit en laat zien dat het voornamelijk angelsaksische onderzoekers zoals o.a. Jan Harold Brunvand en Paul Smith zijn die zich intensief hiermee hebben beziggehouden. Misschien komt dat wel omdat ze niet met uitsterven bedreigd zijn, oppert Brednich. Het is hier geen vijf voor twaalf.

Dit bundeltje is de eerste Duitse verzameling van dergelijke verhalen. Het bevat 116 verschillende verhalen die Brednich en zijn studenten (universiteit Göttingen) in het kader van het project 'moderne sagevorming' in de jaren 1988 en 1989 hebben verzameld. De verhalen zijn deels van hen zelf afkomstig, deels uit de mond van anderen opgetekend. Ze zijn in elf thematische groepen ondergebracht, o.a. auto en verkeer, vakantie en buitenland, eten en drinken, dieren, medicijnen en verdovende middelen. Bij ieder verhaal wordt vermeld wie het verteld heeft, waar en wanneer, en wordt naar eventuele literatuur verwezen. De Duitse verhalen blijken deel uit te maken van het bekende internationaal verspreide repertoire. Ze zullen deels ook in Nederland bekend zijn, hoewel dat door het ontbreken van een adequate verzameling niet onmiddellijk te bewijzen valt. Ze vertonen, zoals Brednich in zijn voorwoord laat zien, ook inhoudelijke en functionele overeenkomsten met de oudere sagen. Als bijzondere kenmerken van de moderne verhalen noemt hij de herhaling en overtroefing (één tegenslag is blijkbaar niet genoeg) en het wraakmotief, dat volgens Bengt af Klintberg voortkomt uit het verbod op persoonlijke wraakuitoefening in onze samenleving. – Ton Dekker.

Bij ons moeder en ons Jet. *Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*. Red. Maria Grever en Annemiek van der Veen. Zutphen / 's-Hertogenbosch: Walburg Pers / Stichting Brabantse Regionale Geschiedenis, 1989. 168 p. + Onderwijskatern van 36 p., ill.; ISBN 906011-627-5 (Walburg Pers) en 9072526-06-6 (Stichting BRG, met onderwijskatern).

Dit boekje bevat zeven artikelen over Brabantse vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw. Het pretendeert niet een volledig beeld van alle aspecten van de Brabantse vrouw te geven, maar beperkt zich tot enkele thema's zoals kindermoord door moeders, sexualiteit, vroedvrouwen, onderwijs en het vervullen door vrouwen van beroepen die veelal als exclusief domein van de man beschouwd werden, in dit geval de journalistiek. Onvermijdelijk komt in al deze artikelen de

grote rol van de katholieke kerk ter sprake. Aan het boekje is een onderwijskatern toegevoegd. Aan diverse artikelen liggen onuitgegeven scripties die van interviews gebruik hebben gemaakt, ten grondslag.

Maria Grever analyseert 57 gevallen van kindermoord tussen 1811 en 1833. Ze vormen mogelijk een topje van de ijsberg. De moeders blijken merendeels alleenstaand te zijn. Hun motieven zijn angst voor verlies van werk, schaamtegevoelens en, nogal opmerkelijk, onwetendheid omtrent hun zwangerschap. Sommigen ontkennen ooit gemeenschap gehad te hebben. In veel gevallen beweren de moeders met succes dat het kind doodgeboren is, waarna bestraffing uitblijft (p.13-33). *Jannie van Lieshout* en *Betty Rikken* beschrijven de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in de Kempen; ze gaan o.a. summier in op de discrepantie tussen het kerkelijke beleid en de opvattingen van vrouwen en mannen in dezen (34-50). *Annette Mevis* schrijft over de verschillende soorten meisjesonderwijs en vrouwenarbeid in Helmond en de Peel in de periode 1918-1940 (51-77), *José Eijt* over de eerste Nederlandse congregatie van liefdezusters en hun activiteiten op het gebied van de armenzorg en het onderwijs. Voor deze vrouwen was het gemakkelijker om maatschappelijke taken uit te voeren dan voor hun protestantse en liberale zusters (78-99). Het artikel van *Marieke Hilhorst* gaat over het leven op de katholieke meisjeskostscholen in de eerste helft van deze eeuw. De scholen waren verbonden aan een klooster en het onderwijs werd gegeven door religieuzen. Dit bepaalde in hoge mate de leefregels en de sfeer op scholen. Jongens werden gemeden, maar ook (harts)vriendschappen tussen meisjes onderling werden met wantrouwen bekeken (100-121). *Marga Pruijt* schetst de ontwikkelingen met betrekking tot het beroep van vroedvrouw in Noord-Brabant (1880-1960) waarbij zij tevens ingaat op de opvattingen van de bevolking over voeding, hygiëne en ziekte (122-142). In het laatste artikel beschrijft *Janneke Riksen* de ervaringen van drie Brabantse journaliste, in dienst van respectievelijk *De Tijd* en *De Volkskrant*, temidden van hun katholieke mannelijke collega's (143-158).

Bij het boek behoort een onderwijskatern met vragen en opdrachten die aansluiten bij de zeven artikelen van het boek. – Ton Dekker.

Dahles, Heidi. *Mannen in het groen. De wereld van de jacht in Nederland.* Nijmegen: SUN, 1990. (Tevens diss. KU Nijmegen). 334 p., 20 foto's, 3 graf., 2 tab.; f 39,50; ISBN 90-6168-322-X.

Over de jacht in Nederland is vanuit sociaal-cultureel perspectief weinig geschreven. Als er over geschreven wordt, dan gebeurt dat meestal door voor- en tegenstanders van de jacht. Hoewel ook deze discussie in het boek van Dahles de nodige aandacht krijgt, gaat dit boek toch uitsluitend over de jagers, hun sociale achtergrond, hun onderlinge relaties, hun opvattingen over de jacht en de veranderingen die zich in deze eeuw hierin hebben voltrokken. Om in deze wereld door te dringen heeft de onderzoekster in de periode 1983-1988 deelgenomen aan allerlei activiteiten van de jagers zonder overigens zelf dieren dood te schieten. Het resultaat is een overwegend beschrijvende, analytische studie die een globaal overzicht verschaft van de historische ontwikkelingen van de jacht in de laatste honderd jaar en van de diverse sociale geleidingen binnen de jagerswereld.

Tegen het eind van de negentiende eeuw is de jacht, afgezien van broodjagers en stropers, nog steeds een elitaire bezigheid terwille van het vermaak. Het vermaak fungeert zelfs als onderscheidend kenmerk ten opzichte van de broodjagers. Veranderingen ontstaan doordat de overheid met het oog op de wildschade ook de belangen van de landbouw wettelijk gaat beschermen. Dit vindt zijn neerslag in de Jachtwet van 1923 waarin aan de heerlijke rechten een eind wordt gemaakt. Jagers worden meer afhankelijk van de grondbezittende boeren. Deze ontwikkelingen worden door de Jachtwet van 1954 nog versterkt, waardoor zich een zekere ruralisering van de jacht gaat voltrekken. Er verschijnen ook nieuwe groepen jagers op het toneel zoals boerjagers en heerjagers uit de steden waartussen allerlei belangentegenstellingen en statusverschillen bestaan. De betekenis van deze termen verandert overigens onder invloed van nieuwe ontwikkelingen binnen de jagerswereld. Dahles besteedt aan dit taalkundige aspect terecht veel aandacht. Vanaf de jaren zestig krijgt de jacht te maken met hevige kritiek van de kant van de dieren- en natuurbescherming.

De jagers, met name de jagende elite, reageren op deze ontwikkelingen door zich beter te organiseren – in 1874 richtten zij de elite jagersclub Nimrod op, later gevolgd door andere jachtverenigingen –, door hun achterban te vergroten, hun organisatie te democratiseren en door het creëren van onderlinge statusverschillen en nieuwe gedragsnormen.

Dahles' beschrijving van deze ontwikkelingen is heel informatief. Ze kan hiervoor putten uit veel schriftelijke bronnen zoals rapporten, tijdschriften en kranten, maar vooral haar vele veldwerk is een nieuwe interessante bron. Ze voerde in haar onderzoeksperiode 154 gesprekken en was aanwezig op 62 jachtdagen en 55 vergaderingen en bijeenkomsten. Ze is hierdoor in staat een scherp beeld te geven van de verschillende categorieën jagers en van hun gedrag en denkbeelden.

De jagerswereld is een typische mannenwereld met een eigen taalkundig idioom. Anders dan de jagers de buitenwereld willen doen geloven gaat het bij de jacht niet primair om wildbeheer, schadebestrijding of het oogsten van wat de natuur oplevert. Dahles noemt dergelijke argumentaties slechts strategie: "Jacht is niet in utilitaire termen te begrijpen. Jacht is doel op zich. Als alle argumenten ter legitimering genoemd zijn, dan blijft de expressieve waarde over. Jacht brengt status en identiteit tot uitdrukking". Waar het echt om gaat is het beleven van spanning, avontuur en macht. Dat blijkt o. a. uit de wijze waarop jagers spreken over het wild: het meest in aanzien staan agressieve, sterke, snelle en slimme dieren. Zij stellen de hoogste eisen aan de mannelijke eigenschappen van de jagers zoals kracht, zelfbeheersing en behendigheid. Weerbare dieren zijn het meest in trek. Dahles beschouwt deze waarden in oorsprong als typisch aristocratisch. Jacht wordt hierdoor tot een opwindend spel. Dit spelelement wordt nog versterkt door de vele spelregels die het gedrag van jagers tegenover het wild en tegenover elkaar regelen. De spelregels die de huidige jacht in Nederland regelen, zijn afgeleid van de Engelse en Duitse jachtradities. Hierin spelen sportiviteit respectievelijk weidelijkheid de hoofdrol. In het begrip weidelijkheid zijn aspecten van natuur- en wildbeheer aanwezig. In deze eeuw is de door prins Hendrik in Nederland geïntroduceerde weidelijkheid uitgegroeid van een norm voor de elite tot de algemene norm voor alle jagers. Dit hangt volgens Dahles samen met de dominante positie van de grondbezittende elite ten aanzien van de jacht, de democratisering van de jacht en de maatschappelijke kritiek er op. Weidelijkheid sluit beter dan sportiviteit aan bij ideeën over goed rentmeesterschap en natuurbeheer. *De Nederlandse jager*, het verenigingsorgaan van de KNJV, heeft een belangrijke rol gespeeld in de verbreiding en aanvaarding van dit begrip, hetgeen met felle discussies binnen de eigen gelederen gepaard is gegaan. Dahles beschouwt deze ontwikkelingen als onderdeel van een meer omvattend civilisatieproces. Zij constateert echter tevens dat deze civilisering de bezwaren van het publiek tegen het doden van dieren niet heeft kunnen wegnemen.

Het betoog van Dahles is steeds helder, maar bepaalde aspecten worden toch niet echt uitputtend behandeld. Dit geldt in de eerste plaats voor de historische kant van deze studie die vaak wat schetsmatig aandoet. Zo wordt de opkomst van de anti-jacht-beweging en met name de discussie rond de ganzenjacht wel wat al te simpel in verband gebracht met een stedelijk-burgerlijke neiging om de dieren te vermensenlijken. Het lijkt mij raadzaam om de anti-jacht-beweging in de bredere context te plaatsen van een toenemende gevoeligheid ten aanzien van dieren in het algemeen, ook dieren met minder antropomorfe eigenschappen dan ganzen met hun partnertrouw. Deze grotere gevoeligheid manifesteert zich al voor de opkomst van de georganiseerde anti-jacht-beweging in de acties in de jaren zestig tegen de bio-industrie en de dierproeven.

Ook de machtspositie van de jagerselite in de jachtwereld komt nauwelijks concreet in beeld. Voor een deel heeft dit zeker te maken met de aard van het bestudeerde object: jagers hebben de neiging zich af te sluiten, merkt Dahles op, waardoor het ook moeilijk was zich in hun sociale achtergronden te verdiepen. Ook het feit dat ze geen gebruik heeft gemaakt of mogen maken van de verenigingsstukken, zal hiermee samenhangen. Het is verder bepaald opvallend hoe weinig concreet het beleid en de bestuursamenstelling van de Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging (KNJV) en de andere jagersverenigingen alsmede hun onderlinge relaties uit de verf komen. De jagerselite wordt in het boek nader getypeerd als "voornamelijk de kring rond de KNJV". Ze vindt haar oorsprong in een adellijke en grondbezittende elite. Wat de omvang van deze elite is

en hoe ze het bij alle hiervoor genoemde ontwikkelingen klaarspeelt de gang van zaken binnen de jagerswereld te regelen, blijft onduidelijk. Namen en achtergronden van belangrijke personen binnen de verenigingen en de besturen blijven grotendeels onvermeld. Wat betreft de door haar geïnterviewde mensen is dat begrijpelijk – Dahles geeft ook duidelijk aan dat ze hun privacy heeft moeten beschermen –, maar deze afstandelijkheid ten aanzien van de dominerende elite doortrekt het hele boek. – Ton Dekker.

Derks, Marjet, & Marc Budel. *Sportief, en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw.* Nijmegen: Uitgeverij KDC, 1990. (KDC Scripta, 5). 215 p., 8 ill.; ISBN-90-70504-340.

Deze publicatie bevat de voor deze uitgave bewerkte doctoraalscripties van de historici M. Derks en M. Budel. Richtte Derks zich in haar studie op de vooroorlogse ontwikkelingen, Budel concentreerde zich op de periode na 1945. In de chronologische opbouw van dit boek is de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog dan ook voor rekening van Derks, en valt het naoorlogse tijdperk onder de verantwoordelijkheid van Budel. De eenheid van het boek heeft onder deze taakverdeling echter niet geleden. De auteurs zijn erin geslaagd om één goed lopend verhaal te presenteren waarin de opbouw van een r.k. sportbeweging, de motieven daartoe en de met de opbouw van de beweging gepaard gaande organisatorische en ideële problemen in kaart worden gebracht. Wel is er sprake van een accentverschil: in de vooroorlogse decennia komen de organisatie-perikelen sterk naar voren, na 1945 worden ideële kwesties breder uitgemeten.

Marjet Derks geeft in het eerste hoofdstuk een overzicht van theorieën en (sociologische en historiserende) benaderingswijzen van het verschijnsel sport. Zij is geïmponeerd door de benaderingswijze van de Franse socioloog P. Bourdieu, die drie metaforische grondbegrippen heeft ontwikkeld, te weten: veld, kapitaal en habitus. Het 'veld' van Bourdieu is een relatief autonome wereld (bijvoorbeeld de sportwereld) waarbinnen een eigen logica heerst en specifieke eigenschappen bestaan. Op zo'n veld wordt een bepaald spel gespeeld met als inzet het verkrijgen van symbolisch kapitaal (bijvoorbeeld economische, sociale, culturele macht). Zij die het spel op het veld spelen, hebben de regels en veldstructuren geïnstitutionaliseerd en leggen deze op aan anderen. Dit laatste noemt Bourdieu 'habitus'. Derks vraagt zich in haar studie af, hoe de 'habitus' van het goed katholiek zijn zich verdroeg met die van een succesvol sportbeoefenaar.

Uit de beschrijving van de op- en uitbouw van de katholieke sportbeweging blijkt hoe tegengesteld beide vaak waren. De behartiging van sportieve én godsdienstige belangen leidde tot een continu schipperen tussen bisschoppelijke bepalingen en sportieve behoeften. Voor de Tweede Wereldoorlog sloeg de balans veelal door naar de katholieke belangenbehartiging zoals verwoord door het kerkelijk gezag. De geschiedenis van de Roomsche-Katholieke Federatie van Roomsche-Katholieke Voetbalbonden in Nederland (RKF) is daar een sprekend voorbeeld van. Tot in 1940 zocht de katholieke geestelijkheid de kracht van de r.k. sportzuil in het isolement, wat o.a. leidde tot eigen katholieke interdiocesane voetbalcompetities. De grote invloed van het episcopaat en van het diocesaan particularisme, waarbij elke bisschop vasthield aan de diocesane opbouw van alle sportorganisaties, stond een goede centraal georganiseerde sportbeoefening in de weg. Het was de Tweede Wereldoorlog die de noodzaak van samenwerking op nationaal niveau deed voelen: als men niet snel tot een nationale fusie zou komen, zouden alle bestaande bonden wellicht worden opgeheven ten gunste van één NSB-bond. Zo kwam de Nederlandsche Voetbal Bond tot stand.

Na de oorlog probeerde de katholieke kerk de katholieke rijen weer te sluiten. Een overkoepelende katholieke sportbond werd opgericht: de Nederlandse Katholieke Sportbond (NKS). De clericale inbreng in het bestuur bleef de eerste jaren groot. Echter, er was een groot verschil met de vooroorlogse sportbonden. Gaven de laatste in het verleden leiding op ideëel én sporttechnisch vlak, na de oorlog gaf men de sporttechnische leiding alleen nog bij die sporten die nog niet waren aangesloten bij een instantie of bond.

Bereikte aan de ene kant het katholieke verzuiilingsstelsel in de jaren vijftig de top, in dezelfde periode waren de eerste ontzuilingsstendensen zichtbaar. Het sporten binnen katholieke verenigingen ontwikkelde zich naar een neutrale sportpraktijk met een vrije keuze in sportkleding, een soepeler omgang tussen de seksen, meer niet-katholieke leden, vrijere benutting van de zon-en feestdagen voor sportbeoefening, en een afnemende bevoogding door de katholieke geestelijken. In de jaren zeventig hadden de katholieke sportverenigingen nog maar weinig specifiek katholieke kenmerken. Een logische volgende stap in het proces zou opheffing of fusering van de katholieke sportorganisatie zijn geweest. In navolging van de differentiële affiniteitshypothese van J.M.G. Thurlings, die ervan uitgaat dat die sectoren die het verst van de levensbeschouwelijke kern verwijderd zijn het meest aan ontzuiling blootstaan, had dit ook moeten gebeuren. Echter, het ledental van de Nederlandse Katholieke Sportfederatie (tot 1964 -bond) stijgt vanaf 1965.

De verklaring die hiervoor aan het eind van het boek gegeven wordt, is summier en diffuus. Men stelt dat het wegvallen van de bevoogding van de geestelijkheid ruimte heeft geschapen voor een katholieke habitus die aansluit bij de eigen belevingswereld. De herkenning van het geheel van praktijken, taal én elkaar geeft een gevoel van geborgenheid. Deze habitus heeft vooral betrekking op het sociale verenigingsleven, want in de sportbeoefening gelden andere regels. "Men is sportief en katholiek, maar niet tegelijkertijd. Voor het voortbestaan van de NKS is deze basis vooralsnog voldoende", luiden de laatste regels van het boek. Waarom in de sportwereld deze basis blijkbaar voldoende is, terwijl diezelfde sportwereld in het verleden zo moeizaam binnen de katholieke zuil te organiseren was, blijft daarmee een prikkelende, onbeantwoorde vraag.—Carla Wijers.

Eggen, Coen. *Vakwerkbouw in Limburg*. Weert: M & P, 1989. 119 p., ill., bouw. tek.; f29,90; ISBN 90-6486-064-5.

De laatste jaren is bij een breder publiek een groeiende interesse ontstaan naar de technische aspecten van vakwerkbouw. Dit uitstekende boek van Eggen geeft iedere geïnteresseerde helder inzicht in deze voor Limburg ook steeds karakteristieke bouwwijze. Literatuur, archivalia, mededelingen van zegslieden uit het bouwvak, eigen waarneming en de vele foto's en tekeningen vormen de grondslag van een gedetailleerde beschrijving van de constructie van vakwerkhuisen in Limburg en van het gebruikte materiaal en gereedschap. —M.L.C. van Zuylen.

Finkelstein, Joanne. *Dining out. A sociology of modern manners*. Cambridge: Polity Press, 1989. 200 p.; ISBN 0-7456-0652-0.

Dit boek gaat uit van de vooronderstelling dat 'uit eten gaan' / 'in een restaurant eten' een manifestatie is van onbeschaafd gedrag. De sterk toenemende populariteit van het buitenshuis eten in de laatste decennia vormde voor Finkelstein de aanleiding tot deze studie over de aard en betekenis van manieren en van sociale relaties in de huidige maatschappij. Omdat men bij het eten in een restaurant zijn denken over intermenselijke relaties kan demonstren, kan de bestudering van dit verschijnsel inzicht verschaffen in de aard van de moderne sociale verhoudingen. De samenleving wordt hierbij niet als een complex van economische of politieke krachten gedefinieerd, maar – in navolging van Elias, Heller, Goffman en Simmel – in morele termen, die zich op de doorleefde ervaring van het individu richten.

Finkelsteins visie op het eten buitenshuis is uitermate negatief. Wie uit eten gaat, laat zich volgens haar in zijn keus van het restaurant, het type voedsel, de prijs, leiden door de wens plezier te hebben. In de ambiance van een restaurant kan men pretenderen rijk, succesvol, mondain, stedelijk (enz.) te zijn. Men zoekt zijn privégenoegens te bevredigen in een openbare gelegenheid. Men kan er de rol spelen van goede vriend, genereuze ouder, opwindend metgezel, waarbij men zijn ware emoties verhuult en de ander tot een voorwerp maakt, dat ertoe moet bijdragen de eigen wensen te helpen realiseren. Bij deze gelegenheid neemt het individuele gedrag vormen aan die de schijn wekken de natuurlijke uitdrukking te zijn van iemands privé-karakter. Deze wijze

van plezier hebben in het openbaar is volgens Finkelstein niet heilzaam, maar demonstreert juist een gebrek aan beschaving.

Het boek omvat twee delen. In het eerste deel worden de achtergronden geschetst voor de speculatieve analyse in deel II over de aard van de moderne sociale verhoudingen. Deel I bestaat uit drie hoofdstukken, waarvan het eerste gewijd is aan de culturele betekenis van voedsel in de westerse wereld, en aan menselijke gedragingen in een restaurant. Binnen de context van het restaurant krijgen zowel het 'eten' als het voedsel zelf een betekenis, die uitstijgt boven het in stand houden van het lichaam door voedsel in te nemen. Vervolgens worden de belangrijkste kenmerken van een restaurant (zoals service, ambiance, naam van de gelegenheid, prijs) besproken die het menselijk gedrag en de sociale relaties in een restaurant beïnvloeden. In het derde hoofdstuk wordt op basis van een typologie van restaurants naar een relatie gezocht tussen het type restaurant en de kans op het welslagen voor de bezoekers bij de realisering van hun wensen. Hoe zeer de typen restaurants ook mogen verschillen, volgens Finkelstein is het plezier dat de bezoekers ervan verwachten in wezen gelijk.

In de vier hoofdstukken van het tweede deel worden de verschillende betekenisaspecten uit het dagelijkse spraakgebruik van de begrippen 'plezier' en 'wens', die restaurantbezoekers hanteren om hun gedrag te rechtvaardigen, geanalyseerd. In deze analyse baseert Finkelstein zich onder meer op Bourdieu. Omdat sociaal gedrag en mode beide direct op de wensen van het individu inwerken wordt ervan uitgegaan, dat individuele verlangens en keuzes nauw verweven zijn met culturele structuren. Zoals de mode-industrie bij de consument de indruk probeert op te roepen dat abstracties als geluk, opwinding, intimiteit werkelijkheid worden zodra men bepaalde materiële objecten bezit, zo bestaat ook de idee dat zij die in peperdure restaurants eten over een superieure smaak zouden beschikken. Uitvoerig wordt aandacht besteed aan de wijze waarop gedrag en mode de sociale verhoudingen die met het eten buitenshuis te maken hebben, beïnvloeden. Een sociale gebeurtenis als uit eten gaan wordt beschreven als een middel waarmee iemand laat zien hoe hij over de maatschappij denkt. Iemand's gedrag in een openbare gelegenheid als het restaurant geeft zicht op zijn morele en ethische instelling in het sociale leven. Een voor het oog beschaafde activiteit als uit eten gaan maakt volgens Finkelstein in de moderne maatschappij, waarin emoties gewoonlijk worden onderdrukt, deel uit van een schijnrealiteit. Het cultiveren van manieren houdt iemand dusdanig bezig dat het voor een ander onmogelijk wordt om te zien wat 'echt' en wat routine is.

Op grond van het voorgaande concludeert Finkelstein dat het interpreteren van het fenomeen 'uit eten gaan' inderdaad inzicht verschaft in het karakter van de moderne samenleving. Als er in de presentatie van het voedsel wat minder geprobeerd zou worden de ware eigenschappen ervan te verhullen, als de restaurateur wat minder aandacht zou opeisen voor het decorum, en als de klant wat minder zijn ware gevoelens zou verbergen, dan zou er ook minder sprake zijn van gekunsteldheid en zou het eten in een restaurant veel van zijn onbeschaafdheid kunnen verliezen. Dit alles is echter al onderdeel van het restaurantwezen zolang het bestaat. Aldus Finkelstein.

Het zwakke punt van deze studie is dat de ideeën die erin geventileerd worden niet of nauwelijks empirisch zijn onderbouwd. Aan het begin van het boek wordt een bepaalde gedachtingang geïntroduceerd, die vervolgens in de rest van het boek verder wordt uitgewerkt. De hypothese blijft mijns inziens echter in hoge mate speculatief, om niet te zeggen gezocht. Het is ook de vraag of het door Finkelstein als onbeschaafd getypeerde gedrag niet in alle tijden voorkomt, en of het dus wel met één bepaalde maatschappijvorm te verbinden is. Wie uit eten gaat, hoeft zich niet per definitie ten koste van een ander te profileren. Men kan er ook sociale relaties mee versterken. – Jozien Jobse.

Dit themanummer, dat niet zoals de titel zegt aan het toerisme, maar uitsluitend aan de voeding in Belgisch-Brabant is gewijd (nr. 269 zal over reizen gaan), bestaat uit een vijftal artikelen en vier kleinere bijdragen. Interessant zijn vooral de studies van Ervynck, Swaelen en Vannoppen.

Volgens *Anton Ervynck* is er meer interdisciplinaire samenwerking nodig in het historisch voedingsonderzoek als men meer inzicht in de dagelijkse eetgewoonten uit het verleden wil krijgen. Eerder is al gebleken dat kookboeken, rekeningen en beeldmateriaal hieraan elk hun eigen, zinvolle bijdrage kunnen leveren. Het bezwaar van deze bronnen is echter, dat ze vrijwel altijd de keuken van de rijkere bevolkingsgroepen vertegenwoordigen. Daarom wijst hij op het belang van archeologische vondsten van consumptieresten, die met name bij opgravingen in de binnensteden ook gegevens over andere bevolkingslagen kunnen verschaffen. Vervolgens illustreert hij de potentiële waarde van opgegraven dierenbotten, plantenresten en ander keukenafval (toch) aan een beschrijving van de keukenresten van een Brabantse versterking uit de veertiende eeuw, waarbij hij tevens ingaat op de interpretatieproblemen van deze informatiebron voor de dagelijkse voeding (236-255). *Lutgarde Swaelen* schrijft een culinaire geschiedenis van de chocola in de Zuidelijke Nederlanden voor de periode van de zeventiende eeuw tot de eerste helft van de negentiende eeuw. Ze besteedt daarbij zowel aandacht aan de produktiewijze en het toenemend verbruik ervan als aan meer culturele aspecten. Tot de laatste zijn te rekenen de geneeskundige toepassing en diverse andere consumptiewijzen (genotfunctie), recepten van de verschillende voorbereidingen, de ontwikkelingen in het chocoladeservies en de wijze waarop de chocola zich over de verschillende sociale groepen heeft verspreid (256-283). Op grond van een aantal historische studies, memoires en enkele tientallen interviews geeft *Henri Vannoppen* een gedetailleerde beschrijving van de eet- en drinkgewoonten in Midden-Brabant in de periode 1790 tot 1990. De voedingsmiddelen (vlees, groente, brood enz.) zijn daarbij als uitgangspunt gekozen. Eraan vooraf gaan een algemene schets van de ontwikkelingen in de eet- en drinkgewoonten in de onderzochte periode, een korte aanduiding van de verschillen tussen de voeding van de boeren en de burgers; ook wordt het aantal maaltijden dat per dag gegeten werd aan de orde gesteld (284-321). De andere twee artikelen reconstrueren respectievelijk enkele hoofdlijnen van de eet- en drinkgewoonten in de vroege Middeleeuwen in het gebied dat tegenwoordig België bestrijkt (*Liliane Plouvier*, 205-235), en de veranderingen in de wijnvoorkeuren sinds omstreeks 1800, waarvoor een teruggevonden wijnkaart van een Leuvens restaurant uit omstreeks 1905 als uitgangspunt diende (*Leo van Buyten*, 322-344).

Van de kleinere bijdragen verdient tenslotte die over sorbets, ijs en ijskelders nog kort vermeld te worden (*Julius Cresens*, 345-351). Een gedachtenspinsel over de verrukkingen die de huidige sorbets, ijs en parfais ons kunnen verschaffen, mondt uit in een korte historische beschouwing over de ontwikkelingen in de conserveringsmethode van het invriezen van voedsel. Deze methode bestond al in de elfde eeuw voor Christus bij de Chinezen; de oudste herinnering eraan bij ons vormen de overgeleverde ijskelders. – Jozien Jobse.

Geldorp, José van, en Rudi Ekkart. *Voor plakboek en poëziealbum.* Zutphen: Bührmann-Ubbens Papier, 1988. 56 p., talrijke ill.; niet in de handel; ISBN 90-7118-012-3.

In dit deeltje uit een serie over diverse aspecten van het vakmanschap in papier wordt de geschiedenis van de fabrikage, de drukkers en de thema's van het gedrukte poëzieplaatje in Europa en de Verenigde Staten van ongeveer 1860 tot na de Tweede Wereldoorlog verteld. De poëzieplaatjes zijn behalve ter versiering van poëziealbums ook gebruikt voor plakboeken, gelegenheidskaarten voor kinderen en volwassenen, versiering van kinderkamer en kerstboom en tal van andere doeleinden. Het boekje is een aardige aanvulling op het artikel van J. Daan, 'Het poëzie-album', *Neerlands volksleven* 15 (1965) p.186-235, dat meer gericht is op de versjes in en de functie van het poëziealbum, en ook een uiteenzetting geeft over ouderdom en herkomst. – M.L.C. van Zuylen.

Hekserij en bijgeloof vroeger en nu. *Handelingen van het zesde LVV-symposium.* Ed. Stefaan Top. Themanummer *Ethnologia Flandrica* 5. Leuven: Leuvense Vereniging voor Volkskunde, 1989. 104 p., ill.; ISSN 0774-3297

De motivatie voor het symposium en dit daaruit voortvloeiende verslag over hekserij en bijgeloof is vooral dat deze twee onderwerpen "momenteel geweldig goed scoren", in de woorden van de editor, *Stefaan Top*. Onder de titel 'Hekserij, vroeger en nu' stapt *Alfons Roeck* met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van de hekserij. Enkele zelf opgetekende verhalen, grotendeels eerder gepubliceerd, besluiten zijn betoog. Veel aardiger is het artikel 'Bijgeloof in de sport' van *Jan Peeters*, waarin op systematische wijze de functies en de uitingsvormen van bijgeloof van sportmensen in kaart worden gebracht. Een klein eigen onderzoek onder voetballers en toplopers zet zijn bevindingen kracht bij. De bundel besluit met een meer traditioneel artikel van *C. van Eyen* over het heksengeloof in Kagevinne (Diest-Scherpenheuvel) in 1988, gebaseerd op interviews met 26 informanten van meer dan zestig jaar oud. – L.P.G.

Hsia, R. Po-Chia. *Social discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750.* London / New York: Routledge, 1989. 218 p.; ISBN 0-415-01148-5.

De afgelopen decennia is de geschiedschrijving over de Reformatie in de Duitse landen diepgaand vernieuwd. Het werk van de grote reformatoren heeft wat aan belangstelling ingeboet, ondanks de uitbundige herdenking in het Lutherjaar. Het accent is verlegd naar de politieke, maatschappelijke en culturele gevolgen van de Hervorming, en tegelijk naar een wat latere periode, in alle geval na 1550. Sedert de jaren '60 zijn drie leidende begrippen geformuleerd om greep op de ontwikkelingen te krijgen. Doordenkend over Max Webers analyses sprak Gerhard Oestreich in 1968 als eerste over *Sozialdisziplinierung* (het titelwoord van dit boek), d.w.z. een (geruisloze) ontwikkeling waarbij geleidelijk een aantal disciplinerings technieken werd ingevoerd waardoor de overheid beter (en ook rationeler) greep kreeg op de gedragingen van de bevolking in al haar geledingen en die in de gewenste richting kon sturen, en die in de achttiende eeuw uitliep op de absolutistische staat. Wij kennen deze ontwikkeling beter onder de inhoudelijk meer geladen naam van beschavingsoffensief. In reactie op de gangbare gelijkstelling van het protestantisme met het beste deel van de Duitse natie, kwam Ernst Walter Zeeden tezelfdertijd (1965) tot het begrip *Konfessionsbildung* om aan te geven dat de drie grote stromingen in de Duitse landen (lutheranisme, calvinisme, katholicisme) in wezen een structureel identieke ontwikkeling hadden doorgemaakt: de ontwikkeling van de leerstellingen, instituties, pastoraal en interventiepolitiek van elk van de drie confessies lijkt zo sprekend op die van de andere dat de sociaal-culturele scheidslijnen niet langer verticaal, dus tussen de confessies, moeten worden gezocht, maar veeleer horizontaal, tussen maatschappelijke en culturele groepen en lagen. Tenslotte wordt sedert een tiental jaren door Heinz Schilling en Wolfgang Reinhard het begrip *Konfessionalisierung* naar voren gebracht. Daarmee wordt aangegeven dat Reformatie en Contrareformatie zich structureel parallel hebben ontwikkeld en dat de Contrareformatie minstens evenveel moderne trekken (individualisme, rationalisering) bevat als de Reformatie; dat de confessionalisering een krachtig instrument van staatsvorming is geweest; dat zij tenslotte in de loop der tijd gestalte heeft gegeven aan cultureel en maatschappelijk duidelijk van elkaar onderscheiden groepen: de drie grote gezindten.

Ronny Po-Chia Hsia, hoogleraar te Amherst (USA), heeft zich eerder doen kennen door een mooie studie over Münster na de fase van het anabaptistisch koninkrijk (1984) en een andere over de mythe van de rituele moord door joden op christenen voltrokken (1988). In dit boek brengt hij de bestaande literatuur over die drievoudige heroriëntatie van de geschiedschrijving samen tot een synthese die, het moet gezegd, bijwijlen heel wat begrijpelijker is dan het schier ondoordringbare professorenjargon van de Duitse geschiedwetenschap. Alleen daarom al is dit boek aan te bevelen. Eerst schetst hij in drie hoofdstukken hoe lutheranen, calvinisten en katholieken omgingen met de problemen van kerk en staat. Voor de eerste twee was dat aanvankelijk vooral expansie, voor de derde *reconquista*. Duidelijk komen bij de katholieke herovering drie stadia naar voren: confessionale staatsvorming, spirituele verdieping, triomferend barok-katholicisme.

Vervolgens wordt de ontwikkeling van de confessionele staat in zijn verschillende, al dan niet tolerante of multiconfessionele varianten onderzocht aan de hand van enkele voorbeelden: Oostenrijk, Brandenburg/Pruisen, Salzburg, en een aantal stadstaten (Straatsburg, Hamburg, Keulen). Het blijkt niet mogelijk dat staatsvormingsproces aan een specifieke confessie te binden: de structuur van de ontwikkelingen is duidelijk transconfessioneel. Dat brengt de auteur op een inhoudelijke analyse van de confessionele staat in hoofdstukken over de cultuurvormen (communicatie, school, toneel, zang, enz.), de morele tucht (het kersteningsoffensief, zoals dat met name uit visitatieverslagen en kerkelijke acta naar voren komt) en de doordringing van het confessionalisme onder het volk, dus de resultaten van het offensief op het gebied van de seksuele moraal, de magie en de mentaliteit. Zo blijkt de groeiende druk op het geweten in het protestantse Zürich blijvende gevolgen te hebben gehad voor zowel het publiek gedrag als de persoonlijkheidsstructuur: het aantal doodslagen daalt, het aantal zelfmoorden stijgt omgekeerd evenredig. De grafiek is bijna te mooi om waar te zijn! In alle geval legt religie de wereld niet meer open, maar sluit ze haar af. In de conclusie brengt Hsia een vijfvoudige periodisering in de betrokken twee eeuwen aan: 1555-1580 is het stadium van de onbesliste ontwikkelingen, 1580-1618 dat van de snelle confessionalisering; na de crisis van de Dertigjarige Oorlog vormen de jaren 1648-1700 een fase van consolidatie, terwijl na rond 1700 een spirituele verdieping optreedt (piëtisme en barok-spiritualiteit). Het boek sluit met een samenvatting van de belangrijkste resultaten van de periode: de vorming van elites die de beweging moesten dragen, de transformatie van de maatschappelijke normen, de vervanging van het sacraal karakter van de samenleving door de confessionalisering van het dagelijks leven.

Niet alles in dit boek is nieuw voor de Nederlandse lezer, al is het confessionaliseringsproces hier wezenlijk anders verlopen. In feite komt er ook nogal wat Nederlands in dit boek voor, al was het maar vanwege de 'calvinistische internationale' waarvan Nederland een brandhaard was. Maar de auteur kent de verhoudingen goed genoeg om regio's en personen de juiste plaats te geven. De zwakte van het boek ligt in het synthetisch karakter ervan: brede ontwikkelingen worden vaak geïllustreerd aan, zoniet afgeleid uit smalle voorbeelden waarvan de strekking niet steeds ondubbelzinnig is. Zo bijvoorbeeld de doodslag/zelfmoord-grafiek, ontleend aan een studie van Markus Schär over Zürich (1985), maar die nu ineens model staat voor heel het protestantisme. Het dilemma van de auteurs van overzichtswerken is nu eenmaal dat ze algemene uitspraken moeten doen op grond van het werk van anderen zonder alles te kunnen controleren of het ontbrekende aan te vullen. De evidente kracht van het boek ligt in de met verve en competentie gebrachte grote lijn en in het centrale idee daarachter. Voetnoten staan er niet in, wel een uitstekend literatuuroverzicht, waarin de gisse lezer overigens zonder moeite een 'citatiegemeenschap' zal herkennen. – Willem Frijhoff.

Janssen, Bert (fotografie) & **Gertjan Aalders** (tekst). *Een aflopende zaak. Portret van de kleine middenstand*. Groningen: Stichting Discursief, 1990. 95 p., talrijke foto's; ISBN 90-800214-2-3.

In 1950 werd tweederde van alle middenstandsbedrijven nog gedreven door één man, die daarbij veelal geholpen werd door zijn vrouw en soms ook de kinderen. Veertig jaar later moet men met een lantaarntje naar deze eenmanszaken zoeken. Aalders en Janssen togen in Groningen, Friesland en Drente op pad om de geschiedenis van deze laatsten der Mohikanen ("maar we houden vol", p. 40) in woord en beeld vast te leggen. Aalders tekende hun verhalen op, verhalen over vakmanschap, beroepstrots, de klant is koning, maar ook over de strijd om het voortbestaan ("Het mooist is niet de zekerheid dat er een [klant] komt maar dat er een kán komen", p. 62, en: "er zijn van die dagen, dan kan de winkel net zo goed dicht. [maar] Zo krijg je tenminste de tijd kapot", p. 44). Janssen maakte er foto's bij, schitterende foto's van mensen uit een bedrijfstak die in deze vorm aan het uitsterven is. Aan het woord, en in beeld, komen een kruidenier, een schoenhandelaar, een grossier in merkartikelen, een kapper, een drogist die zelf pillen en zelfjes maakte, een hoedenverkoper, manufacturenhandelaar en nog vele anderen, die nu voor een groot

deel voor de beslissing staan (of deze al hebben genomen) of ze vandaag dan wel morgen hun zaak zullen sluiten. – Zoijen Jobse.

Katalog ländlicher Anschreibebücher aus Nordwestdeutschland. Hg. Marie-Luise Hopf-Droste. Münster: Lit, 1989. (Volkskunde, 3). 166 p.; ISBN 3-88660-450-0.

Op initiatief van Günter Wiegelmann (Münster) en Helmut Ottenjann (Cloppenburg) zijn vanaf 1979 zoveel mogelijk (ego)documenten in Noordwest-Duitsland behouden, geïnventariseerd en ontsloten. Het opsporen van de veelal nog in particulier bezit zijnde dagboeken en bedrijfsboekhoudingen vereiste een publieksgerichte aanpak. Via de regionale media konden echter bijzonder veel geschriften, daterend uit de zeventiende tot de twintigste eeuw (alhoewel het negentiende-eeuwse materiaal dominant is) getraceerd worden. In sommige gevallen werden de originelen, die de bezitters/nazaten vaak zelf niet meer lezen konden, aan de onderzoekers geschonken. De meeste documenten zijn daarentegen gekopieerd en te raadplegen in het Archiv für Westfälische Volkskunde te Münster of in de documentatie van het Niedersächsisches Freilichtmuseum Cloppenburg. De derde fase van het project, die met de publikatie van deze catalogus werd afgesloten, betrof het systematisch toegankelijk maken van de oogst aan gevonden boekhoudingen, dagboeken, autobiografieën en 'Hofchroniken'. Het materiaal is per regio geordend waarbij telkens (naast de formele gegevens zoals periode, vind- en bewaarplaats) een korte typering van de inhoud wordt gegeven. Op deze wijze is een omvangrijk en veelzijdig corpus (ego)documenten voor onderzoek toegankelijk gemaakt. De Nederlandse onderzoeker denkt onwillekeurig aan de resultaten die een dergelijke systematische 'Landesaufnahme' in (een regio van) Nederland zouden opleveren. Hopelijk verschijnt er binnen afzienbare tijd ook van Nederlandse zijde een soortgelijk overzichtswerk. – Gerard Rooijackers.

Kent, en versint Eer datje mint. Vrijen en trouwen 1500-1800. Red. Petra van Boheemen e.a. Zwolle/Apeldoorn: Waanders / Historisch Museum Marialust, 1989. 208 p., 211 ill.; f 37,50; ISBN 90-6630-152-x (ing.).

In de jonkheid gaan. Amersfoort: Stichting Jeugd en samenleving, 1989. (Themanummer *Jeugd en samenleving* 19 nr. 10-11). 128 p., ill.; te bestellen door f13,50 over te maken op giro 2956320 van uitgever; ISBN 90-72283-06-6

In 1989 en 1990 kon in zeven Nederlandse musea de rondreizende tentoonstelling *Kent, en versint, Eer datje mint* bezocht worden. De tentoonstelling was duidelijk een succes, zoals ook deze begeleidende publikatie alle lof verdient. In negen rijk geïllustreerde hoofdstukken wordt een levendig beeld geschetst van verkering en verlovings, inclusief de ontmoetingsplaatsen van vrijers en vrijsters, van de kerkelijke en burgerlijke regelgeving en van de bruiloftsviering. De meeste auteurs zijn gelukkig verder gegaan dan het nog eens samenvatten van de bestaande literatuur. Prijzenswaardig is bovendien dat men zich niet beperkt heeft tot het westen van de Republiek. Zo is er nieuw en intrigerend materiaal bijeengebracht over de 'spinningen', de 'labayen' en de 'kwanselbieren' in de Generaliteitslanden (Gerard Rooijackers), evenals over de 'spinningen' en het 'venstervrijen' in de Achterhoek (Lène Dresen-Coenders).

Uiteraard kunnen her en der wel enige vraagtekens worden geplaatst. De opvatting, bijvoorbeeld, dat de gereformeerde kerk het huwelijk als een louter wereldlijke aangelegenheid beschouwde, lijkt mij onjuist. Jammer is bovendien dat de indeling in een reeks afzonderlijk beschreven aspecten uiteindelijk het zicht beneemt op de algehele veranderingen die verkering, verlovings en huwelijk in deze periode hebben ondergaan. Een inleidend, algemeen hoofdstuk was hier op zijn plaats geweest. Nu wordt de lezer niet alleen geconfronteerd met nogal geforceerde onderscheidingen (alsof de opvattingen van Jacob Cats geheel los stonden van de 'kerkelijke' opvattingen), ook worden hem zeer verschillende visies gepresenteerd. Zo opent Dianne Meulmeester-Jacobs haar bijdrage met de opmerking dat tussen samenleving en recht een voortdurende wisselwerking bestaat. Dat is een nogal ouderwetse en weinig verhelderende visie op het recht.

Rooijackers spreekt daarentegen van een vroegmodern 'beschavingsoffensief', waarin het recht als machtsinstrument juist midden in de samenleving wordt geplaatst. Vanuit ditzelfde beschavingsperspectief waarschuwt hij tevens voor de vele vertekeningen in de schriftelijke bronnen en in het beeldmateriaal. Behalve de uitdrukkelijke aandacht voor de regionale verscheidenheid is het tevens deze aandacht voor de bredere context, voor de precieze betekenis van de bestudeerde praktijken en gedragingen, die deze catalogus voorlopig onmisbaar maakt in het onderzoek naar de vroegere volkscultuur.

Ter gelegenheid van dezelfde tentoonstelling werd tevens een themanummer van het tijdschrift *Jeugd en samenleving* uitgebracht. Pieter Spierenburg opent de bundel met een overzicht van het recente onderzoek naar verkering, huwelijk en gezin in het vroegmoderne Europa. Hij pleit ervoor om de verschillende ontwikkelingen onder elite en volk nauwkeurig in het oog te houden. Lène Dresen-Coeners maakt ook hier gebruik van *De beter geregelde Christenhuishouding*, het interessante moralistische geschrift, verschenen in 1801 en waarschijnlijk geschreven in de Liemers, dat zij ook al raadpleegde voor haar bijdrage aan de catalogus. Zij bespeurt in de vele vermaningen een overgang van een "traditie van open communicatie, publieke vieringen, van vermenging van werk en recreatie, naar een levenswijze van discipline, spaarzaamheid en ingetogen vermaak". In een volgend artikel neemt Leendert Groenendijk nog eens de gezinspedagogische idealen van de Nadere Reformatie onder de loep. Lily E. Clercx vergelijkt de Westeuropese sprookjes over 'boze stiefmoeders' met de historische werkelijkheid en gaat vervolgens in op de vermogensrechtelijke en psychologische factoren die juist de 'stiefmoeder' in een moeilijke positie zouden hebben gebracht. Korine Hazelzet volgt de ontwikkelingen in afbeeldingen van de 'levenstrap'. In een waardevol artikel behandelt Florence Koorn de gebruiken rond vrijen en trouwen in het achttiende-eeuwse Twente. Die gebruiken bleken zeer verschillende vormen en betekenissen te hebben en dat is een ander beeld dan Scheltema (en vele volkskundigen na hem) altijd hebben aangenomen voor de Republiek. Het themanummer wordt afgesloten met een bijdrage van Rudolf Dekker over de moeilijkheden die Constantijn Huygens jr. had met zijn lastige zoon Tien. De conclusie is duidelijk: ook toen al werden adolescenten als een afzonderlijke groep ervaren. – H.W. Roodenburg.

Kok, D. 'Huiswaark'. *De Staphorster boerderij historisch belicht*. Staphorst: Hist. vereniging Staphorst, 1990. (Themanummer 't Olde Staphorst 11 nr. 2). 118 p., talrijke ill.; ISBN 90-73159-02-4.

Mondelinge mededelingen van voormalige timmerlieden en informatie uit archieven en literatuur vormen de basis voor een uitvoerige beschrijving van de bouw, de indeling en de inrichting (met o.m. de decoratie van meubels) van voor- en achterhuis van de traditionele Staphorster boerderij. Daarnaast gaat Kok na welke ontwikkelingen en veranderingen zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan. De beschrijving wordt ondersteund door vele, vaak gedetailleerde foto's. – M.L.C. van Zuylen.

Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeradsacta*. Rotterdam: Lindenberg, 1989. 172 p., 7 ill.; f34,90; ISBN 90-70355-18-3.

In 1989, het jaar waarin deze studie verscheen, werd herdacht dat de Utrechtse theoloog en predikant Gisbertus Voetius vierhonderd jaar geleden werd geboren. Voetius was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie, een beweging binnen de gereformeerde kerk die ijverde voor een heiliging van het persoonlijke en openbare leven. Sinds de 'eerste reformatie', die van de zestiende eeuw, was de kerk wel uitwendig 'gereformeerd', zo redeneerden de aanhangers van deze beweging, maar er was nog steeds een 'nadere' reformatie nodig die ook het zedelijk leven moest verbeteren. De gelovigen zelf schoten hier tekort, maar tegelijk richtten de predikanten zich tot de overheid, als zij bijvoorbeeld meenden dat de zondagsheiliging in het ge-

drang was gekomen of dat het vloeken en zweren, het dansen of anders wel het bezoeken van kroegen en bordelen onvoldoende werden bestreden.

Het lijkt geen twijfel dat de Nadere Reformatie binnen de grote culturele en sociale veranderingen die zich in de zeventiende eeuw voltrokken (of we die nu aanduiden met termen als 'beschavingsprocessen', 'processen van sociale disciplineren' of met een 'uiteengroei van elite- en volkscultuur') een belangrijke rol heeft vervuld. Vooral de laatste decennia is het gedachtengoed nauwkeurig onderzocht, waarbij de invloed van het Engelse puritanisme duidelijk kon worden vastgelegd. Helaas is over de concrete uitwerking van deze ideeën, over hun overdracht en receptie, veel minder bekend en het is dan ook toe te juichen dat Van Lieburg zich juist op een verkenning van deze laatste processen heeft gericht. Als bron heeft hij de kerkeraadnotulen van de gereformeerde gemeente in Utrecht gekozen tijdens de jaren 1630 tot 1680. In die jaren wisten Voetius en een aantal gelijkgestemde predikanten een aanzienlijke invloed te verwerven binnen de Utrechtse kerkeraad. In het eerste hoofdstuk gaat de auteur in op de verschillende 'reformatieteksten', zoals die in de notulen worden vermeld; in het tweede behandelt hij de kerkelijke tucht en in het derde beschrijft hij de eerste ontwikkelingen in het opkomende piëtisme. Terwijl de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie nadrukkelijk binnen de kerk wensten te blijven, zochten de piëtisten een oplossing buiten de kerk, in kleine gemeenschappen, zoals de kring rond Jean de Labadie.

Onder de term 'reformatieteksten' verstaat Van Lieburg een reeks teksten, opgenomen in de kerkeraadnotulen, waarin predikanten en ouderlingen een bezorgde opsomming gaven van de zonden die zij onder de gelovigen maar ook buiten de kerk, in het openbare leven, meenden waar te nemen. In de meeste van de teksten werden tevens de middelen genoemd – prediking, huisbezoek, de tucht – die hierin verbetering zouden kunnen brengen. In een aantal teksten ging het om verzoekschriften aan de Utrechtse magistraat. Deze zou op de naleving van bestaande wetten en verordeningen beter kunnen toezien of, waar dat nodig was, nieuwe verordeningen kunnen uitvaardigen. Interessant is dat Van Lieburg evenals Bogaers (zie *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) 102-126) tot de conclusie komt dat het niet uitmaakte of er een 'precieze' of 'rekkelijke' overheid aan het bewind was. Ook de meer remonstrantsgezinde magistraat, die tussen 1651 en 1674 op de kussens zat, was beslist niet ongevoelig voor de rekesten van de kerkeraad. Het probleem was echter dat geen enkel bestuur, of het nu door 'rekkelijken' of 'preciezen' werd gevormd, volledig aan de wensen van de kerkeraad tegemoet kon komen. Men moest tevens rekening houden met de complexiteit van de Utrechtse samenleving en dan met name met de religieuze pluriformiteit. Een ander belangrijk gegeven is dat deze teksten slechts werden opgesteld naar aanleiding van een biddag, een dag van inkeer ingesteld door de overheid, als achter natuurrampen of oorlogen de straffende hand Gods werd vermoed. Met andere woorden, alleen bij deze biddagen kwam de invloed van de Nadere Reformatie zo duidelijk tot uiting.

Diezelfde, toch vrij bescheiden, conclusie trekt Van Lieburg bij de kerkelijke tucht. In de tien jaar (1650 t/m 1659) die hij onderzocht, bleef het aantal tuchtgevallen tot 1658 tamelijk laag. Daarna, in de laatste twee jaar, vond er een opvallende stijging plaats. Volgens de auteur speelde de Nadere Reformatie, die juist in deze jaren oppermachtig was binnen de Utrechtse kerkeraad, een doorslaggevende rol in deze verscherping. Toch vermoedt hij dat de tucht na 1662 al weer sterk is afgenomen, een teruggang die veel te maken had met de spanningen die toen tussen magistraat en kerkeraad waren uitgebroken. Ook hier lijken de idealen van de Nadere Reformatie dus een beperkte reikwijdte te hebben gehad. Er bestond duidelijk een spanning tussen die ideeën en hun overdracht in de praktijk, zoals de auteur terecht benadrukt. Alleen al getalsmatig was het streven van de 'reformateurs' een onhaalbare zaak: de omvang die de gereformeerde kerk verkregen had, haar karakter als 'publieke volkskerk', maakte een werkelijke toepassing van de idealen al nagenoeg onmogelijk. Uiteindelijk, rond 1670, zou een gedeelte van de lidmaten, niet alleen in Utrecht maar ook elders, juist hierom de kerk verlaten. Zij gaven de voorkeur aan 'conventiëls', aan kleine zuivere gemeenschappen buiten de kerk.

Het feit dat de lezer nadrukkelijk wordt gewezen op de discrepantie tussen het hooggestemde streven van de 'reformateurs' en hun alledaagse arbeid in de kerkeraad, is ongetwijfeld het meest

waardevolle van deze studie. Tegenover de hoge eisen van de predikanten stond een praktijk die, oppervlakkig beschouwd, nauwelijks aan die eisen kon voldoen. Toch lagen idealen en werkelijkheid waarschijnlijk dicht bij elkaar dan zo'n eerste analyse doet vermoeden. Een laag aantal tuchtgevallen sluit niet uit dat de exemplarische werking van de tucht aanzienlijk is geweest. Bovendien, wat heeft zich afgespeeld achter die tuchtgevallen? Hoe zijn de Utrechtse predikanten en ouderlingen opgetreden in het huisbezoek? Hebben zij bij hun werkzaamheden wellicht ingehaakt op het Utrechtse buurtleven dat, zoals Bogaers al liet zien, juist zeer intens is geweest? Omgekeerd roept het pragmatisme van de kerkeraad ook weer vragen op over de geschriften van de predikanten. Was de discrepantie wel zo groot? Is er wel voldoende gelet op de meer pragmatistische passages in zulke verhandelingen? Het is te hopen dat deze uitstekende studie nog eens gevolgd wordt door een studie waarin ook deze vragen aan de orde komen. – H.W. Roodenburg.

Lief & leed. Over de beleving van de grote momenten in het leven van geboorte tot dood. Verslag van een onderzoek in het Maasland naar volkskundige gebruiken. Oss: Gemeentelijk Museum Jan Cunen, 1990. 22 p., ill.; ISBN 90-6763-028-4.

Dit boekje vat in het kort de belangrijkste uitkomsten samen van een mondelinge enquête over gebruiken rond de hoogtepunten uit het menselijke leven in het Maasland, in het noordoosten van de provincie Noord-Brabant. In deze enquête, die bij 54 oudere mensen is afgenomen, werd gevraagd naar wat men zich uit de periode vóór 1940 herinnerde over de toen heersende gewoonten rond geboorte, doop, communie, vormsel, huwelijk, werk en dood. Tegelijk met het verschijnen van het boekje werd er ook een tentoonstelling aan dit onderwerp gewijd in het gemeentelijk museum Jan Cunen te Oss.

Hoewel er aan het begin van dit boekje meer gesuggereerd wordt (en ook de verantwoording van de enquête meer belooft), is de presentatie van de genoemde gegevens de enige verdienste ervan geworden. Begonnen wordt met een schets van de achtergronden van het onderzoek. Bij de bestudering zou men uitgaan van een aantal ontwikkelingen in de geschiedenis van de mentaliteit, die van belang zijn geweest bij de omvorming van de agrarische maatschappij die het Maasland in het midden van de vorige eeuw nog was, in de huidige moderne samenleving. Verder zouden de veranderingen in de gebruiken sinds omstreeks 1850 bestudeerd worden tegen de achtergrond van de wording van het moderne gezin. Ook zouden de resultaten getoetst worden aan een marxistisch getint verklaringsmodel. Helaas is van dit alles niets terecht gekomen. Na een eenvoudige beschrijving van de aangetroffen feiten houdt het boekje gewoon op. – Zozien Jobse.

Linders-Rooijendijk, Mathea Francisca Antonia. *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937.* Heeswijk: eigen uitgave, 1989. (Diss. Katholieke Universiteit Brabant). XIX + 469 p., graf., tab.

In deze studie wordt de geschiedenis van de ANWB beschreven vanaf de oprichting in 1883 tot het jaar 1937, toen de laatste persoon die bij de oprichting betrokken was afscheid nam. Dit gebeurt in vier hoofdstukken die min of meer corresponderen met vier perioden in de geschiedenis van deze vereniging. De cesuren vallen samen met veranderingen binnen de ANWB. In de eerste periode, die van 1883 tot 1898 loopt, richt de vereniging zich uitsluitend op het wielrijden en de wielrijders, in de tweede (1898-1918) komen de auto en de motor erbij en komt naast sport en vrijetijdsbesteding het toeristische aspect meer op de voorgrond te staan. Tussen 1918 en 1930 valt het accent sterk op verbetering en uitbreiding van de wegen, terwijl de laatste periode te kenschetsen is als een overgangsfase van een vrijwillige associatie naar een meer dienstverlenende organisatie.

De schrijfster is (terecht) van mening, dat geschiedschrijving van een bedrijf of organisatie weinig waarde heeft als dit geïsoleerd gebeurt. Elk hoofdstuk begint daarom met een paragraaf waarin de maatschappelijke veranderingen die in die periode plaats hebben, breed worden uitgemeten, zo breed zelfs dat men zich tijdens het lezen af en toe afvraagt wat een en ander nog met de ANWB van doen heeft. Vervolgens komt er een paragraaf met een schets van de ontwikkelin-

gen op het gebied van sport, verkeer en toerisme. Pas daarna wordt de ANWB zeer gedetailleerd in al haar reilen en zeilen aan de orde gesteld. In de laatste paragraaf van een hoofdstuk tenslotte wordt steeds naar een relatie gezocht tussen de wederwaardigheden van de ANWB en ontwikkelingen in de maatschappij.

Hoewel het zonder meer een verdienstelijk streven (zo niet een vereiste) is om een onderwerp van studie in een maatschappelijke context te plaatsen, worden in dit boek de grenzen van wat nuttig en haalbaar is overschreden. Alles wordt op zo'n minutieuze manier beschreven, dat waar-schijnlijk maar weinigen het einde van het boek zonder gapen zullen halen. Wat erger is, onderscheid tussen hoofd- en bijzaken wordt niet gemaakt. Alles wat in het archief gevonden werd, moest kennelijk ter sprake komen. Daardoor realiseert men zich tijdens de langdurige beschrijving niet meer, dat er in de opzet en de hoofdstukindeling van het boek wel degelijk voor een bepaalde invalshoek was gekozen. In de vele details is hij geheel verloren gegaan. Pas in de slot-paragraaf wordt hij plotseling weer tevoorschijn getoverd. Voor de belangstelling van de lezer is deze wijze van behandelen echter fataal, en men kan zich zelfs afvragen of ze ook niet in strijd is met de regels van het wetenschappelijk bedrijf.

Na het lezen van deze ettelijke honderden pagina's tellende turf ziet men dan ook niet uit naar de analyse van de volgende halve eeuw geschiedenis van de ANWB. Als die op het programma staat, dan is het te wensen dat de schrijver zich daarin meer zal weten te beperken. – Jozien Jobse.

Munire ecclesiam. Opstellen over 'gewone gelovigen'. Aanbieden aan prof. dr W.A.J. Munier ss.cc. bij zijn zeventigste verjaardag. Red. J.C.P.A. van Laarhoven e.a. Maastricht: Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1990. (Werken uitgeg. door LGOG, 13). 378 p., 16 ill.; ISBN 90-71581-04-7.

In dit *album amicorum*, aangeboden aan de vroegere hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen, zijn ruim twintig bijdragen opgenomen, die gezamenlijk de periode bestrijken van de vierde eeuw na Christus tot de dag van vandaag. De onderwerpen zijn zeer verschillend. Er zijn bijdragen opgenomen over bedevaarten, broederschappen en heiligenverering, over de kerkelijke tucht en de bestrijding van de zondagsontheiliging in de gereformeerde kerk, terwijl wij ook enige bijdragen vinden over toverij. Vanuit volkskundig oogpunt is niet alles even interessant, maar een aantal bijdragen is de moeite van het vermelden waard.

Ingrid Evers schrijft over een 'gemeyne inqueste', een jaarlijks gehouden onderzoek naar de religieuze en morele wandel van de burgers in Maastricht. In 1585 ingesteld door de stedelijke magistraat zouden de 'inquesten' pas verdwijnen in 1632, toen de stad werd ingenomen door Frederik Hendrik. Het systeem van deze 'inquesten' was al oud. In de vijftiende eeuw was het ook al toegepast in Maastricht. Het ligt voor de hand (de auteur gaat hier verder niet op in) dat het teruggrijpen op dit systeem direct te maken met de behoefte aan een algehele rekatholisering van de stad (p. 80-98).

Charles Caspers plaatst nog eens enige kanttekeningen bij het onderscheid tussen elite- en volkscultuur. Nu gaat het om een toverijproces uit het einde van de zestiende eeuw, een periode waarin de elite zich nog maar nauwelijks had losgemaakt van de tot dan toe gedeelde cultuur. Het geval zelf is interessant: een Bredase vrouw, die wel het lezen maar niet het schrijven beheerste, hanteert een 'toverboek' uit de traditie van de 'geleerde magie' om daarmee verloren of gestolen voorwerpen terug te kunnen vinden. Voor het begrijpen van het Latijn had zij de hulp ingeroepen van een dorpspastoor uit Strijen, die toch al bekend stond om zijn diensten bij het onttoveren van mensen en beesten. Helaas laat Caspers het feit dat beide personen gearresteerd werden om hun bezigheden in zijn verdere discussie van de begrippen elite- en volkscultuur achterwege (99-108).

G.J. Stronks behandelt de strijd van de gereformeerde kerk tegen de sabbatsontheiliging. Als bron heeft hij catechismuspreken en de acta van nationale synoden gebruikt. Daarnaast heeft hij

nog de acta van de provinciale synodes in Zeeland, Gelderland, Overijssel en Friesland geraadpleegd, terwijl hij uit deze provincies ook nog een viertal verhandelingen heeft gekozen die zich tegen de zondagsonthelving keren. Het resultaat is een lange opsomming van klachten dat het met die zondagsrust maar bitter slecht gesteld was. De door de overheid uitgevaardigde plakkaten en keuren bleven hadden geen enkele uitwerking en het gros van de gelovigen, aldus Stronks, was van mening dat de predikanten zich maar beter met andere dingen konden bemoeien. Het lijkt mij dat hier een weinig betrouwbaar beeld wordt geschetst. Ook al gaat het om verschillende bronnen, het zijn telkens prescriptieve bronnen die de auteur hier heeft geraadpleegd, met alle vertekeningen van dien. Ook het afleiden van de gevoelens onder het kerkvolk uit de tegenwerpingen die de predikanten in hun geschriften vermeldten, kan daar weinig aan verhelpen (139-152).

Peter Nissen gaat in op een proces dat in 1724 en 1726 gevoerd werd voor de kerkelijke rechtbank van het bisdom Roermond. Het ging hier om een geval van goedaardige toverij, van contramagie bij mensen die leden aan een ernstige ziekte. De verdachte was Odilia Boonen, een vrouw uit de buurt van Echt. In haar praktijken bespeurt de auteur een verstrengeling van verschillende elementen: enerzijds elementen samenhangend met het kerkelijk geloof en anderzijds elementen, gecentreerd rond de dolende zielen van overledenen, die een geheel andere achtergrond hadden. Uiteindelijk constateert Nissen dat het juist deze verstrengeling is geweest, dit hanteren van quasi-kerkelijke concepten en praktijken, die de kerkelijke rechtbanken én de protestantse kerkeraden nog lange tijd deed optreden tegen goedaardige toverij. Met hun praktijken doorbraken deze tovenaars en tovenaressen de monopoliepositie van de kerk waar het kwesties van religieuze zingeving betrof (189-196).

In de bijdrage van *L. Augustus* over de abdij Kloosterrade als bedevaartsoord van de heilige Lucia worden wij nog eens herinnerd aan de door Frijhoff aangebrachte scheidslijnen tussen een katholieke clerus die het kerkvolk benaderde in nationale, rigoristische geest en een clerus die het volk benaderde in barokke, contrareformatorische geest. Jammer genoeg wordt die bredere context niet opgemerkt door de auteur. Wel beschrijft hij hoe de abt in 1686 weigerde om aan talrijke bedevaartgangers de absolutie te geven, vanwege hun verregaande onwetendheid in het geloof. Het waren gelovigen uit het land van Gulik, waar op dat moment op veel plaatsen de dysenterie was uitgebroken, en zij waren in diverse bidprocessies naar Rolduc gekomen om daar hun heil te zoeken bij de heilige Lucia. De afwijzende houding van de abt had tot gevolg was dat hij en zijn koorheren in de wijde omtrek voor Jansenisten en zelfs voor ketters werden uitgescholden. Toch verzetten zij zich niet tegen de volksdevoties en de bedevaarten als zodanig. Evenals de rigoristische aartspriester Hugo van Heussen, vermeld bij Frijhoff, ging ook deze abt zijn devotie doen in het bedevaartsoord Kevelaer. Hij zal dus evenals Van Heussen de 'ongeordende' volksreligiositeit verworpen hebben (212-221).

Onder de overige artikelen moet tenslotte nog een bijdrage van *F.P.M. Jespers* worden genoemd, waarin hij kritiek levert op de antropoloog Mart Bax en zijn notie van 'religieuze regimes' (244-255). Daarnaast is er nog een interessante bijdrage van *P.G.J. Post* over ruimte en liturgie, toegespitst op het Gerardusoord te Witterm (329-349). – H.W. Roodenburg.

Nijsten, Monique, Jos Meuwissen, Jos Frusch. *Blaasmuziek in Limburg*. Thorn: RK Limburgse Bond van Muziekgezelschappen, 1989. 279 p., tatr. ill.; f89,50; ISBN 90-90-027777.

Ter gelegenheid van zijn vijftigjarig bestaan liet de RK Limburgse Bond van Muziekgezelschappen dit boek samenstellen. Het doel was, in de bewoordingen van de voorzitter, een standaardwerk over blaasmuziek. Alleen al de lijst van leden van het erecomité, waarmee het boek opent, demonstreert hoezeer de blaasmuziek in het Limburgse maatschappelijke leven is verankerd: de politiek, inclusief gouverneur en kamerleden, het bedrijfsleven, onderwijs- en muziekorganisaties betonen hier hun sympathie.

De materie wordt door drie auteurs behandeld in een historisch, volkskundig en musicologisch deel. Deze taakverdeling blijkt goed te werken. In het historische gedeelte beschrijft Monique Nijsten de ontwikkeling van de blaasmuziekverenigingen sedert het begin van de negentiende eeuw. Een regelmatig terugkerende parameter in haar betoog is het aantal oprichtingen per tijdvak, dat vanaf het begin constant toeneemt. Pas na de Tweede Wereldoorlog komt er een einde aan die stijging. Nijsten levert keurig werk: ze zet de gegevens die ze verzamelde uit onder meer gedenkboeken van verenigingen af tegen sociaal-economische, politieke en culturele ontwikkelingen, zoals de toewijzing van Limburg aan het Koninkrijk der Nederlanden, het opkomende socialisme, de verzuiling, de opkomst en neergang van de mijnbouw. Ze analyseert de initiatieven tot oprichting, die zowel van de geestelijkheid als van de – hogere – burgerij uitgingen, de ontwikkeling van muziekfeesten en -concoursen, de invloed van de kerk en de oprichting van bonden. Speciale aandacht gaat uit naar de mijnkorpsen, waarvan de eerste in 1892 werd opgericht, de *Bergkapelle* van de Domaniale Mijn Kerkrade. De bedrijfsleiding beschouwde de korpsen als een belangrijk propagandamiddel: het waren dan ook de eerste korpsen die over uniformen beschikten. Van de mijnkorpsen ging een kwalitatieve stimulans uit op de burgerverenigingen.

In het tweede hoofdstuk wordt de geschiedenis van de jubilerende bond beschreven. Deze werd – evenals bonden in andere provincies – vooral opgericht om aan de aanspraken van de Buma, de organisatie voor auteursrechten, tegenspel te bieden. Verder organiseerde de bond concoursen, niet altijd tot vreugde van de leden, die graag bleven deelnemen aan vrije ('wilde') concoursen, waar kwistig met punten werd gestrooid. Een belangrijke activiteit van de bond was voorts de bemoeienis met het muziekonderwijs – een van de pijlers van de blaascultuur. In een laatste hoofdstuk wordt het Wereldmuziekconcours te Kerkrade behandeld.

Degelijk handwerk, dit historische deel, en de verontschuldigen dat er in verband met de beperkte beschikbare tijd geen eigen archiefonderzoek kon worden gedaan zijn wat mij betreft overbodig: een goed gedocumenteerd overzicht is ook veel waard. Wel lijdt dit deel onder een zekere vlakheid: waar zijn toch de mensen achter al deze oprichtingen en organisaties? Gelukkig wordt er in deze behoefte aan de menselijke factor voorzien door het tweede deel, dat vanuit een volkskundige invalshoek is opgezet. De eerste vraag die de auteur van dit deel, Jos Meuwissen, tracht te beantwoorden, is die naar het traditionele hoge spelniveau in Zuid- en Midden-Limburg vergeleken met Noord-Limburg. Op het eerste gezicht lijkt dit misschien een merkwaardige vraagstelling – is die kwaliteit dan meetbaar? Is hier geen sprake van misplaatst chauvinisme? – maar wie de situatie kent, weet dat de kwaliteit van de blaasuitvoeringen een keihard gegeven is, uit te drukken in punten en kampioenen. Het streven naar en bereiken van hoge kwaliteit is dan ook een van de meest opvallende kenmerken van de Limburgse blaasmuziekbeoefening. Meuwissen ziet een verklaring onder meer in de wortels die de blaasmuziek in het gemeenschapsleven heeft en de daarmee gepaard gaande rivaliteit.

In een eigen onderzoek bij twaalf verenigingen, bestaande uit interviews met bestuursleden en gewone leden, tracht de auteur inzicht te krijgen in de functie van het muziekkorps in een gemeenschap en in het belang dat men er aan hecht. Hij stelt vast dat de verenigingen drijven op autochtonen, vaak zelfs op één of meer stamfamilies. Aan individuele leden wordt aandacht besteed bij bruiloften, communies, jubilea en begrafenissen. Verder speelt het korps ter opluistering van feesten, bij jubilea van andere verenigingen, soms bij eucharistievieringen en in processies. Interessant vond ik de vraag naar de muzikale belangstelling van de leden: die bleek vooral op blaasmuziek gericht te zijn, en veel minder op pop, klassiek of koor. Meuwissen bespreekt verder de relatie met de kerk, de financiering van de activiteiten – waaruit ook de maatschappelijke bindingen van de vereniging blijken, de nevenactiviteiten van leden in blaaskapellen en 'zaate hermeniekes', en van de dirigent. Werd oudtijds de harmonie geleid door de plaatselijke schoolmeester, zijn functie werd allengs geprofessionaliseerd. De relatie met de algemene kwaliteits-toename is evident.

Meuwissen ruimt een bijzondere plaats in voor een situatie waarin gemeenschapszin, sociale controle en rivaliteit op de spits worden gedreven en die sedert Bert Haanstra's film *Fanfare* tot de nationale folklore kan worden gerekend: twee korpsen in één dorp. De auteur heeft vier plaatsen

bestudeerd waarin deze situatie aanwezig is of was: Schinveld, Grevendrecht, Horn en Limbricht, in welk laatste dorp een fusie tot stand is gekomen. Waarom Thorn in dit rijtje ontbreekt – een plaats die twee toporkesten herbergt – is niet duidelijk. De auteur tracht te achterhalen wat de motieven voor de scheiding der geesten zijn geweest, hoe de rivaliteit is vormgegeven en in hoeverre de tegenstellingen in het maatschappelijk leven buiten de betrokken verenigingen, bijvoorbeeld in de politiek, doorwerken. Hoe delicaat een en ander ligt, blijkt tijdens het carnaval, waarbij zelden of nooit toespelingen op deze concurrentie worden gemaakt.

Tenslotte besteedt Meuwissen aandacht aan de accentverschuiving die in de muziekbeoefening heeft plaatsgehad. Waren oorspronkelijk de muziekfeesten in ‘lommerrijke boomgaarden’ gesitueerd en later in feesttenten, tegenwoordig worden concoursen in schouwburgen en veilinghallen georganiseerd. Het wedstrijdelement is allesoverheersend geworden, terwijl de band met de gemeenschap verslapt. Aan het einde van het deel verlaat Meuwissen zijn wetenschappelijke standpunt en begeeft hij zich in de discussie over de wenselijkheid van een en ander. Dit kenmerkt het hybride karakter van de uitgave: enerzijds wordt een standaardwerk van wetenschappelijke pretentie beoogd, anderzijds wordt er een boodschap voor de eigen gemeente uitgedragen. Over het algemeen houdt Meuwissen, die zelf van kinds af aan in een plaatselijke fanfare meespeelt, echter de gewenste distantie. Zijn bijdrage munt uit door levendigheid, zowel in vraagstellingen als in uitwerking.

Distantie heb ik in het laatste deel, van de hand van Jos Frusch, evenwel node gemist. Het lijdt ook aan een onevenwichtige opzet. Waar de andere delen zich tot de Limburgse situatie beperken, krijgt de lezer hier plotseling een algemene ontwikkeling van blaasinstrumenten en van de blaasmuziek voorgezet. Afgezien van de onnauwkeurigheid die dit soort overzichten kenmerkt, vraag ik me af of dit de juiste plaats is voor informatie die ook in de betreffende handboeken kan worden gevonden. Zinvoller zou het zijn geweest de ontwikkeling van het instrumentarium in Limburg af te zetten tegen algemene organologische ontwikkelingen, of te onderzoeken of het gebruik van bepaalde instrumenten typisch is voor de Limburgse blaascultuur. Aan die wens komt Frusch enigszins tegemoet wanneer hij een overzicht geeft van verschillende bezettingen van harmonieën, fanfares en brass bands en daarbij ook de – internationale – verspreiding betreft. Het distantieprobleem treedt op wanneer de auteur in een appendix voorbeelden geeft van wat hij als evenwichtige bezettingen beschouwt: hij gaat hier normatief, niet beschrijvend te werk. Interessanter was het geweest wanneer hij de bezetting van enkele orkesten tegenover elkaar had gezet of de ontwikkeling van de bezetting van een of meer orkesten had gevolgd. In het hoofdstuk over orkestbezettingen is ook de sector Druma (Drumband en Majoretten) vertegenwoordigd, waarvan hier plotseling de ontwikkeling en de organisatie in Limburg wordt behandeld.

Het hoofdstuk over het repertoire gaat ook enigszins gebukt onder de volledigheidstrang van de auteur. De blaasmuziek van vóór 1800 had wat mij betreft buiten beschouwing mogen blijven. Frusch is een groot voorstander van originele blaasmuziek, hetgeen tot uiting komt in een uitvoerig overzicht van componisten die voor blaasorkesten hebben gecomponeerd, zowel buitenlandse als Nederlandse als ook Limburgse. Hoewel de auteur weinig heil ziet in het arrangeren, wijdt hij gelukkig ook een paragraafje aan deze praktijk, die alleen al kwantitatief van groot belang is. Dat Frusch' eigen betrokkenheid en muzikale principes – hoe loffelijk ook op zichzelf – een evenwichtige behandeling van de materie in de weg staan, blijkt uit het feit dat hij aan het repertoire uit de sectoren mars-, amusements-, folkloristische en gebruiksmuziek geen enkele aandacht schenkt. Twee hoofdstukken met feitelijkheden over de opleidingen en de concoursen sluiten zijn aandeel af.

Het boek bevat voorts een fraai overzicht in kleur van de vaandels van vrijwel alle 268 aangesloten muziekcorpsen en tenslotte een discografie en een literatuurlijst, waarin opvallend weinig buitenlandse literatuur is opgenomen. Ondanks de geconstateerde onevenwichtigheden beschikken we nu over een samenvattend werk over de blaasmuziek in Limburg, dat zich door zijn wetenschappelijke pretenties onderscheidt van de talrijke – soms zeer fraai uitgevoerde – jubileumboeken van de afzonderlijke corpsen. Die pretenties zijn gelukkig grotendeels waargemaakt. – Louis Peter Grijp.

Omnes circumadstantes. Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy presented to Herman Wegman on the occasion of his retirement from the chair of History of liturgy and theology in the Katholieke Theologische Universiteit Utrecht. Ed. Charles Caspers & Marc Schneiders. Kampen: Kok, 1990. IX + 320 p., ill.; ISBN 90-242-5442-6.

De definitie van wat 'volk' is mag in de volkskunde en de geschiedschrijving thans onduidelijker zijn dan ooit, de liturgisten hebben kennelijk niet met zulke twijfels te kampen. Het woord wordt argeloos in de titel gebruikt en ogenschijnlijk door geen van de auteurs als echt problematisch ervaren. Volk is in dit boek alwie niet-celebrant is, dus de omstaanders uit de Latijnse hoofdtitel. Een contrareformatorische gravure uit 1603 maakt op het omslag ten overvloede duidelijk dat onder 'volk' de subjecten van sacramentenbediening en predikatie worden verstaan, niet de officianten. De bundel werpt dan ook niet zozeer nieuw licht op mogelijke benaderingen van wat 'volk' is, als wel op het tweede hoofdwoord uit de titel, namelijk de 'rol' van het volk in de liturgische praktijk in de loop der eeuwen. Op het eerste gezicht is die rol eenvoudig te definiëren. Na een gouden tijdperk in de eerste eeuwen van het christendom, toen het volk een actieve rol speelde in de liturgie, is zijn rol gaande de middeleeuwen teruggedrongen tot die van passief toeschouwer bij een exclusief door de celebrant uitgevoerd ritueel; eerst Vaticanum II heeft de actieve deelname weer ingevoerd. In werkelijkheid liggen de zaken ietwat ingewikkelder. Zoals op zoveel andere gebieden van de cultuurgeschiedenis wordt nu ook op dat van de liturgie ontdekt dat formele normen en structuren de werkelijkheid niet dekken en dat de geschiedenis er vanuit de praktijk van het leven vaak heel anders uitziet. De eerste twee bijdragen uit de bundel proberen die overtuiging ook op meer algemene leest te schoeien: *G. Lukken* door een semiotische benadering van de verschuivingen in de middeleeuwse participatieve hostenie (van communie met de mond naar communie met de ogen: misallegorieën, passiespel, hostiecultus, kortom een 'visuele theofanie'), *P. Post* aan de hand van een bespreking van het werk van John Bossy*. Enkele boodschappen uit de bijdrage van Post, aan de liturgisten gericht, hebben een meer algemene geldigheid: de ontwikkeling van het liturgisch ritueel kan niet buiten die van de bredere cultuur om worden bestudeerd; er dient meer aandacht aan functie en context van het ritueel te worden gewijd, minder aan de vorm; rituelen komen tot stand in de context van een wisselwerking tussen theologie en devotie, tussen elitedenken en gemeenschapsleven, tussen norm en praktijk.

De overige bijdragen ondersteunen die stellingen vanuit verschillende gezichtspunten. Aan de hand van verschillende versies van de apocriefe Handelingen van Thomas, met name de plaats van de rite van de broodbreking daarin, laat *G. Rouwhorst* zien dat reeds aan de hand van die vroegchristelijke tekst een verschil tussen de formele en de feitelijke rol van het volk te reconstrueren valt. Zelfs in de Lateraanse basiliek, waar de onder het hoogaltaar bewaarde relieken (de Verbondsark, de tafel van het Laatste Avondmaal, de ampullen met het Heilig Bloed) in de middeleeuwen een rechtstreekse continuïteit met het Oude Verbond suggereerden en de paus tot eenzaam hogepriester van het Nieuwe Verbond maakten, werd de communie op Witte Donderdag door de paus zelf aan de leken uitgedeeld, als om te onderstrepen hoezeer heel die hiëratische liturgie in dienst wilde staan van het volk (*S. de Blaauw*). *Ch. Caspers* toont aan de hand van de laatmiddeleeuwse synodale statuten van Kamerijk, Luik en Utrecht aan dat er inderdaad een ontwikkeling in de rol van de leek is geweest: hij krijgt een nieuwe status, wordt serieuzer genomen, heeft een eigen verantwoordelijkheid bij de bediening van de sacramenten. Bovendien krijgen de kinderen reeds in die periode een aparte plaats (en niet pas na 1600, zoals Ariës wilde). Dat heeft te maken, aldus de bijdrage van *R. Boon*, met de doorbraak van het idee dat innerlijke voorbereiding en zelfonderzoek voor deelname aan de sacramenten nodig zijn. Het ritueel werkt niet meer voldoende uit zichzelf – een gegeven dat bij uitstek naar de bredere cultureel-mentale ontwikkeling verwijst. We vinden de terugdringing van de kinderen dan ook in alle kerken van het Westen terug, nog vóórdat in de achttiende eeuw een aparte kindercultuur opkomt. Dat groeiende lekebewustzijn weerspiegelt zich ook in het beeld van de middeleeuwse stad als heilige plaats, tegenover de pretenties van de door geestelijken beheerde heilige ruimten (*P. Raedts*). Zo

kan zich gaandeweg een paraliturgische praxis ontwikkelen. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw komt die bijvoorbeeld tot uiting in het gebruik van het vertaalde, geïllustreerde misboek met een specifieke, contextgebonden vroomheid (*Th. Clemens*). Een soort twee-snelheden-liturgie, met andere woorden.

Andere bijdragen gaan meer over specifieke vormen van participatie, zoals de liturgische acclamaties (*M. Schneiders*), de aard van de kruisverering en de – door het volk zelf gevraagde – communie op Goede Vrijdag (*L. van Tongeren*), de kerkelijke zangpraktijk (*J.R. Luth*), de klassieke polyfonie (*A. Blijlevens*), de verhouding tussen de liturgie en de zich daaruit losmakende preekcultuur ten tijde van Müntzer en Luther (*J.P. Boendermaker*), de preek als een gecontextualiseerde vorm van communicatie (*A.H.M. Scheer*), ten slotte de gemankeerde receptie van het drieluik van schilder Hugo Brouwer uit 1973 in de kerk van Nuenen (*R. Steensma*). De redacteurs zijn erin geslaagd een samenhangende bundel te produceren, die vanuit verschillende invalshoeken en uiteenlopende wetenschappelijke en kerkelijke tradities een wezenlijk element van het kerkelijk leven belicht. Wie wel eens vaker huldebundels leest, zal die prestatie op haar waarde weten te schatten. Het zou overdreven zijn te stellen dat deze bundel de actieve rol van het volk heeft teruggevonden. Wel is het accent verschoven: van de vorm en de norm naar de beleving, de interpretatie, de speelruimte, de stilzwijgende onderhandeling tussen principieel ongelijke partners, kortom de praktijk. Hoezeer de theologische pool daarbij op de achtergrond is geraakt, realiseert de lezer zich pas in een van de laatste bijdragen, namelijk die van *J. Lamberts* over de ontwikkeling van de actieve deelname als doel van de liturgische beweging. De notie van het gemeenschappelijk priesterschap van de gelovigen, die toch de theologische spil van dit alles vormt, komt eerst hier duidelijk naar voren. Onwillekeurig vraagt de lezer zich dan af of dit soort noties er voor de praktijk eigenlijk wel iets toe doen. Stof genoeg voor een volgend boek. – Willem Frijhoff.

* Zie ook P.G.J. Post, 'Sociale geschiedenis van het christendom volgens John Bossy', *Volkskundig Bulletin* 16,2 (1990) 203-210.

Radio. Themanummer *Popular music* 9 nr. 2 (1990). Cambridge: Cambridge University Press. 111 p.; ISSN 0261-1430.

Aan dit nummer van *Popular music* werkten wetenschappers mee afkomstig uit uiteenlopende disciplines, zoals communicatiewetenschappen, economische geografie, sociale geschiedenis en sociologie. Zij hielden zich bezig met diverse probleemstellingen rond het thema radio in Engeland, Canada en in één geval de Verenigde Staten. Per land zijn er aanzienlijke verschillen. De Canadese auteurs gaan bijvoorbeeld uit van hun omroepsysteem, waarin de radiostations een vergunning voor een bepaalde *format*, zeg maar zenderkleuring hebben. Zo is de bijdrage van Line Grenier gewijd aan 'transformat' muziek, muziek die in verschillende *formats* past; een onderwerp dat op het kruispunt staat van onderzoek naar muzikale stijlen, regeringspolitiek en de zakenwereld. Deze drie factoren spelen overigens een rol in bijna alle bijdragen.

Ik zal twee artikelen meer in detail bespreken, artikelen die een zekere relatie hebben met Nederland. Het eerste is van de hand van twee Nederlandse onderzoekers, *R.C. Kloosterman* en *Ch. Quispel*, die een interessante theorie verdedigen over de rol die de radio heeft gespeeld bij de verspreiding van 'zwarte' muziek onder de blanke bevolking in het Zuidelijk deel van de Verenigde Staten in de jaren vijftig, toen de rassensegregatie daar nog consequent werd gepraktiseerd. Als symbool voor deze ontwikkeling noemen ze Elvis Presley, die in het Zuiden zijn carrière met op zwarte muziek gebaseerde rock 'n' roll begon. Het essentiële in de rol van de radio was, in de visie van Kloosterman en Quispel, dat dit medium een niet-persoonlijk contact tussen blank en zwart mogelijk maakte. Zo konden jongeren – bijvoorbeeld Presley – van de zwarte muziek kennisnemen zonder gevaar voor represailles van de racistische overheid. De auteurs betrekken in hun betoog onder meer eerdere zwarte invloeden op blanke muziek in de jaren dertig, de emancipatie van zwarte radiozenders in de jaren vijftig en de ontwikkeling van de jeugdcultuur in dat

decennium. Een boeiende analyse van een belangrijke ontwikkeling in de populaire muziek van de moderne tijd.

Het andere artikel waarvoor ik de aandacht wil vragen, betreft een vergelijking van twee Engelse piratenzenders uit de jaren zestig, die ook in Nederland te horen zijn geweest. *Robert Chapman* beschrijft de achtergronden, oprichting en bloei van Radio Caroline en Radio London. Het eerste station wortelt in de ultrahippe *scene* van Chelsea met zijn galeriehouders, drugsverslaafde acteurs en steenrijke modernisten. Ronan O'Rahilly richtte het station in 1964 op en noemde het naar de dochter van de toen recentelijk vermoorde Amerikaanse president, John Kennedy. Als gewezen docent aan een zgn. *Method school*, een Amerikaans georiënteerde acteer-school, wierf hij aanvankelijk zijn *dj's* onder acteurs. Chapman laat zien hoe er aanvankelijk nog maar weinig popmuziek werd uitgezonden. De reputatie van popzender dateert pas van na de stranding van het schip van Caroline-South (1966), toen men er toe overging *dj's* aan te nemen met eigen relaties in de popwereld.

Tegenover deze chaotisch georganiseerde, idealistische zender plaatst de auteur Radio London, een puur commerciële onderneming met een zorgvuldig opgebouwd advertising-apparaat waar multinationals graag in investeerden. Het enige dat niet soepel verliep was de 'artistieke' invulling van de programma's en de presentatie. Vermakelijk is Chapmans beschrijving van de pogingen een werkbare tussenvorm te vinden tussen de stijl van Amerikaanse commerciële stations en de Britse BBC-benadering.

De zakelijke opzet van Radio London verklaart waarom deze zender in 1967 kon opgaan in de Britse legale popzender, BBC Radio One, terwijl de naïef opgezette Radio Caroline ten onder moest gaan. Chapman, die als *free-lancer* aan Radio One en radiobladen meewerkt, weet van nabij waarover hij – met zoveel verve – schrijft. Naast de tegenzeggelijke voordelen die deze omstandigheid biedt, heeft dit het nadeel dat hij wel eens vergeet dat de lezer 'van overzee' niet van alle ins en outs van zijn wereld op de hoogte is. Ook de toetsbaarheid van zijn betoog, dat twee voetnoten telt (met de mededeling 'personal interview 1987'), laat te wensen over.

Andere bijdragen aan dit radio-nummer van *Popular music* zijn van *Jody Berland*, die het medium radio vanuit de Canadese situatie analyseert in termen van de communicatietheorie van Harold Innis; *Ken Garner*, over de Engelse ontbijtprogramma's; en *Richard Barbrook* over het Britse systeem van zendmachtigingen. Een besprekingsartikel van *John Street* maakt duidelijk hoe populair het onderwerp 'radio' op het moment in Engeland is: hij kan maar liefst drie Engelse studies over het onderwerp bespreken, alle drie gepubliceerd in 1989. – Louis Peter Grijp.

Riddervold, Astri. *Lutefisk, rakefisk and herring in Norwegian tradition.* Oslo: Novus Press, 1990. 88 p., ill., krt., diagr.; Nkr 135,-; ISBN 82-7099-164-3.

Tot ver in de negentiende, en zelfs nog in onze eeuw, was de voeding in Noorwegen gedurende het overgrote deel van het jaar gebaseerd op voedselvoorraden die op huishoudelijk niveau werden aangelegd. Dit was niet alleen op het platteland het geval, maar ook in de steden. De vrij ongunstige bodemgesteldheid in combinatie met de klimatologische omstandigheden (in grote gebieden zijn de zomers te kort om graanverbouw mogelijk te maken) waren er de oorzaak van dat de landbouw nooit een voldoende bestaansbron voor de Noorse bevolking is geweest. Dit had tot gevolg dat de mannen een groot deel van het jaar van huis waren om hetzij op zee, hetzij in de meren of de rivieren vis te vangen, terwijl de vrouwen de zorg droegen voor het agrarische bedrijf. Vis, die op tal van manieren geconserveerd werd, heeft daardoor altijd een hoofdbestanddeel van de dagelijkse voeding in Noorwegen gevormd. In het verleden was het zelfs niet ongebruikelijk om twee, drie of vier keer op een dag vis te eten. Verder fungeerde vis voor Noorwegen ook als exportmiddel, met de opbrengst waarvan graan en andere producten ingekocht konden worden.

Tegen deze natuurlijke en economische achtergrond moet dit boek gelezen worden, dat gewijd is aan de bijzondere betekenis van diverse soorten geconserveerde vis binnen de gehele Noorse voeding uit zowel het verleden als het heden. In de drie hoofdstukken die op de hierboven geschetste inleiding volgen, wordt respectievelijk aandacht besteed aan stokvis, in de grond geger-

menteerde zoetwatervis en aan haring die in Noorwegen vele conserveringswijzen kende (drogen, roken, fermenteren, inzouten, in het zuur leggen). In elk hoofdstuk wordt de geschiedenis van deze methoden voor zover mogelijk getraceerd, en de betekenis ervan in het verleden geschetst. Verder wordt nagegaan hoe en wanneer ze werden gegeten. Relatief veel aandacht krijgen ook de diverse conserveringstechnieken. Vervolgens komen al deze aspecten nog voor het heden aan de orde. Daardoor worden de veranderingen in methoden, betekenis, gebruik en functie op interessante wijze zichtbaar gemaakt. – Jozien Jobse.

Roodenburg, Herman. *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700.* Hilversum: Verloren, 1990. 423 p.; ISBN 90-6550-320-X.

As interest has grown in recent years in the history of mentalités, of popular culture, and of the religious life of the ‘chrétien quelconque d’autrefois’, so too have historians devoted increasing attention to the consistory records of those post-Reformation churches with a consistorial form of ecclesiastical discipline¹. Through their notation of the regular doings of this oversight board of laymen and ministers, these documents promise to reveal how the efforts of various post-Reformation churches to stimulate more thoroughly ‘Christian’ behavior among the faithful were actually put into practice, contributing to our understanding of the ‘disciplining’ of society and the ‘reformation of popular culture’. Through the fascinating glimpses which they provide into aspects of popular culture, customs, and everyday life, they also offer an appealing source for historians interested in a wide variety of aspects of both everyday and deviant behavior.

The more we learn about consistory records, however, the more it also becomes clear that they are as coy as they are revealing. The archives of repression always tell us at least as much about the values of those doing the repressing as they do about the behavior of those called before the tribunal in question. Furthermore, within the Reformed churches of Europe, the records of this particular institution of repression offer an unusually fragmentary picture of its actual activity, since the theory governing discipline within the Reformed churches dictated that people were only to be called before the consistory after a variety of less formal attempts at fraternal correction were made, and since, out of concern for the reputation of the individuals involved, many consistories drew a veil of silence over important details or even entire cases. In Amsterdam, the city which forms the subject of this study, the consistory probably kept, in addition to its main registers, ‘wijkboeken’ in which the elders in charge of each quarter of the city may have noted misdemeanors which came to their attention, and a ‘swart register’ in which the names of those temporarily suspended from communion (but not permanently excommunicated) were listed. No examples of either of these sources have survived. In the Reformed churches of France, a decision of the national synod of 1579 decreed that the record of all duly admitted offenses should be removed from each church’s consistorial registers except in cases where a disobedient church member was suspended from the Lord’s Supper².

By virtue of its exceptional scope, detail, and intelligence, Herman Roodenburg’s important *Onder censuur* helps us to see with special clarity both the possibilities and limitations of consistorial records as historical sources. Based upon some 5754 individual cases recorded in the consistory registers of Holland’s largest city between 1578 and 1700, the book offers nothing less than the most extensive examination to date of the exercise of discipline in a Reformed congregation anywhere in Europe. Roodenburg uses his sources with exceptional sensitivity to the precise limits of the evidence, and he brings to that evidence great intelligence, an impressive knowledge of the latest international scholarship in social and cultural history (whose insights he tends to see confirmed in the evidence), and the concerns of a historical ethnographer.

Since the consistory dealt with so many different forms of misbehavior, from marriage into other faith to rape and bankruptcy, the book ranges exceptionally widely, shedding light on topics as varied as the transformation of religious ritual brought about by the Reformation, attitudes toward the Jews, magical practices, courtship customs, prostitution, dancing, and the central importance of shame and honor within the neighborhoods of Amsterdam. The first three

chapters examine how discipline was practiced within Amsterdam's church, setting this against the backdrop of those liturgical and paraliturgical practices of the pre-Reformation era which aimed to maintain concord within the Christian community. Building upon John Bossy's depiction of late medieval Catholicism, the author shows that the Reformation pruned away much of the rich array of rituals that bound together families, neighborhoods, and cities in the pre-Reformation era. He argues that the new Reformed church nonetheless retained an emphasis on holy communion as a ritual promoting peace, love, and unity among believers. This unity, however, was now confined to the community of church members; it did not extend, as earlier, to the entire civic community. The consistorial discipline that came to be practiced within Amsterdam's church concerned itself above all with the maintenance of unity within the body of the church and with the reconciliation and spiritual welfare of individual church members, in line with the continued emphasis on communion as a ritual of community. Under the conditions of confessional pluriformity which prevailed in the Netherlands, the moralization of the entire community (so important for Calvin) could not be a significant goal of church discipline, and the sanctions of the church received no backing from the state, unlike in Geneva or Scotland.

Having explored the character of church discipline in the initial section of the book, Roodenburg then turns in the five chapters which comprise its second half to explore what the records of the consistory reveal about social behavior in Amsterdam. Built around a simple statistical breakdown by decade of the major categories of offenses handled by the consistory (although unfortunately without statistics indicating the penalties handed down in each case), these chapters take up successively relations with other religious communities, magical beliefs and practices, sexual misdemeanors, more serious sexual offenses, and 'public life', a catch-all category covering dancing, drunkenness, family quarrels, insults, assaults, fraud, and bankruptcy. Roodenburg's primary goal in each of these chapters is to determine behavioral norms, both among the community at large and those governing the actions of the consistory. The impression which emerges is of a city within which widely shared value systems defined a code by which most respectable inhabitants of the city sought to live, lest they be shamed in the eyes of their neighbors. This code was not radically at variance with the morality which the Reformed church sought to instill. Since the precise size of Amsterdam's church during the period studied is unknown, exact quantitative comparisons cannot be made between the vigilance of consistorial surveillance in Amsterdam and that of Reformed churches elsewhere in Europe. Still, the impression which emerges from the consistory records is of a relatively mild regime, in which the consistory did not serve as an aggressive agent for a wholesale transformation of social morality so much as a body which deemed worthy of punishment only more serious, public offenses against widely shared norms. The registers note just 47 cases in an average year, only a tiny fraction of which gave rise to the harshest punishment, excommunication. It also appears that Amsterdam became an increasingly orderly and peaceful place with time, for the number of cases involving violence or conflict declined after the first third of the seventeenth century.

While the book's major findings serve to provoke an important reconsideration of the nature of consistorial discipline, its abundant anecdotes make it at the same time an exceptionally vivid picture of aspects of Amsterdam life. We encounter drunks being carted home in wheelbarrows, learn techniques for divining through use of key and book, hear quarreling parties insult one another as "traitor and rogue", "thug", and "bankrupt" (favored insults for men) or "whore and pig", "Italian whore", and "bitch" (the preferred insults for women). In many ways, the book resembles a gallery of vivid Dutch genre paintings. In short, it is a lively, major contribution to our understanding of many aspects of early modern society, culture, and church life.

At the same time, however, the reader cannot put this book down without wondering about what has been omitted from the consistory registers or wishing (unfairly?) that the author had supplemented his already massive research in these registers with a wider range of other contemporary documents. Those interested in the institutional history of Europe's Reformed churches will regret that the early chapters exploring the character and functions of consistorial discipline do not fully set the emergence of the particular pattern of consistorial activity which took shape

in Amsterdam in the context of the broad range of contemporary ideas on how church discipline and secular justice ought to interrelate or narrate the struggles surrounding this question throughout the history of the Reformed church. Those interested in the history of one or several of the many categories of behavior explored in the second half of the book will find that *Onder censuur* often reveals but a narrow range of behavior within the category in question, since only certain forms of sexual misbehavior, drinking, crime against property and so forth warranted the recorded sanction of the consistory. The consistory records alone can rarely enable us to determine the prevalence of the practices examined, to understand the interaction between the consistory and the other agencies in the city charged with reconciling conflicts and keeping order, or to know the motives of the different parties involved in the cases in question. Finally, doubts cannot but arise in the minds of those familiar with other church records that there may have been a level of consistorial activity that is not reflected in the records, though the author highlights Voetius's "de occultis non judicat Ecclesia".

To have asked the author to offer a full treatment of all of the topics he sheds light on in this book, of course, would have been to condemn him to a lifetime of labor. He has chosen to take what he can from one massive source, and has produced a truly major book. One lesson which nonetheless emerges from this study is that consistorial registers may be most revealing as historical sources in illuminating specific topics when they are complemented by other, related sources. – Philip Benedict, Brown University, Providence, R.I., USA.

1. Among the most important recent studies based on consistory records, one might cite E. William Monter, 'The Consistory of Geneva, 1559-1569', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 38 (1976) 467-484; Janine Garrison-Estèbe and Bernard Vogler, 'La genèse d'une société protestante. Etude comparée de quelques registres consistoriaux languedociens et palatins vers 1600', *Annales E.S.C.* 31 (1976) 362-378; Heinz Schilling, 'Reformierte Kirchengesetz als Sozialdisziplinierung? Die Tätigkeit des Emder Presbyteriums in den Jahren 1557-1562. (Mit vergleichenden Betrachtungen über die Kirchenräte in Groningen und Leiden sowie mit einem Ausblick ins 17. Jahrhundert)' in H. Schilling and W. Ehbrecht (eds.), *Niederlande und Nordwestdeutschland: Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit* (Cologne, 1983) 261-327; Matthieu Gerardus Spiertz, 'Die Ausübung der Zucht in der IJsselstadt Deventer in den Jahren 1592-1619 im Vergleich zu den Untersuchungen im Languedoc und in der Kurpfalz', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 9 (1985) 139-172; Raymond A. Mentzer, 'Disciplina nervus ecclesiae: the Calvinist Reform of Morals at Nîmes', *The Sixteenth Century Journal* 18 (1987) 89-115.
2. Jean Aymon, *Tous les Synodes Nationales des Eglises Réformées de France* (The Hague, 1710) 141.

Ruempol, A.P.E., & A.G.A. van Dongen. *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen / Pre-industrial utensils, 1150-1800*. Amsterdam/Rotterdam: De Bataafsche Leeuw / Museum Boymans-van Beuningen, 1991. 304 p., tatr. ill.; f79,50; ISBN 90-6707-252-4.

Ter gelegenheid van de opening van een nieuw paviljoen van de Afdeling Kunstnijverheid en Vormgeving van het Rotterdamse Museum Boymans-van Beuningen (zie elders in dit nummer) verscheen een tweetalige bestandscatalogus gewijd aan voorwerpen voor dagelijks gebruik. Het boek handelt voornamelijk over objecten uit de collectie Van Beuningen-de Vriese, die in totaal zo'n 10.000 voorwerpen, veelal Nederlandse bodemvondsten, bevat uit de periode 1150-1800 met een zwaartepunt in de zestiende eeuw. Eventuele leemten (bijvoorbeeld het glazen huisraad) werden aangevuld met materiaal uit andere particuliere collecties.

De catalogus kent een chronologische geleding: de eerste periode omvat 150 jaar (1150-1300), vervolgens wordt het huisraad per eeuw in zes hoofdstukken systematisch behandeld. Daarbij worden de objecten volgens een vast schema ingedeeld naar 'gebruiksfuncties' (alhoewel in een enkel geval het materiaal – weinig consequent – als criterium is genomen), te weten: voorraad bewaren, het voorbereiden, koken en eten van maaltijden, glas, bestek, schenken en drinken, toiletbenodigdheden alsmede verlichting en verwarming. Per periode en onderdeel volgt telkens een beknopte introductie waarin de ontwikkeling van het huisraad in grote lijnen ge-

schetst wordt. Vervolgens wordt elk stuk afzonderlijk besproken en op klein formaat in zwart/wit afgebeeld.

Om de gebruiksvoorwerpen zoveel mogelijk in hun context te plaatsen heeft men elk onderdeel van (zowel een Nederlands- als een Engelstalig) citaat uit de bewuste periode voorzien. Alhoewel tamelijk willekeurig gekozen, verlevendigen deze tekstfragmenten het fraaie en sterk objectgerichte boek. Tevens heeft men in een bijlage afbeeldingen van huisraad op schilderijen en prenten geconfronteerd met een aantal overgeleverde gebruiksvoorwerpen. Op deze wijze is getracht om enerzijds een verbinding te leggen met de kunstcollectie van het museum en anderzijds om de veelal ontbrekende sociale contextinformatie wat aan te vullen. Het museum heeft hiertoe een *Boymans-van Beuningen Documentatie Systeem preindustriële Gebruiksvoorwerpen* © 1989 opgezet. Dit systeem, waarvan de benaming opmerkelijkerwijs voorzien is van een *copyright*-teken, bevat gegevens over voorwerpen uit de collectie, relevante bronnen uit literatuur- en archiefonderzoek alsmede beeldmateriaal waarop gebruiksvoorwerpen zijn afgebeeld. Gevoegd bij de in het museum aanwezige bibliotheek van de Stichting Het Nederlandse Gebruiksvoorwerp beschikt men thans over een interessante documentatie, die voor archeologen en historici van belang is.

De catalogus biedt een prachtig overzicht van de ontwikkeling in de materiële vormgeving van dagelijkse levensbehoeften. In dat opzicht is het vooral voor verzamelaars en vormgevers onmisbaar. Met behulp van dit boek, waaraan vele externe deskundigen hun medewerking hebben verleend, kan veel pre-industrieel huisraad gemakkelijk gedetermineerd worden. De volkskundige daarentegen zal tevergeefs zoeken naar sociale en regionale verscheidenheid: de contextgegevens bij de voorwerpen zijn bijzonder mager en betreffen doorgaans slechts de vindplaats. Tevens ontbreken gegevens over de samenhang tussen de objecten onderling: in welke samenstelling figureerden de voorwerpen in een 'gemiddeld' stadshuishouden, wat waren de onderlinge getalsverhoudingen, enzovoort. In dat opzicht zijn gedetailleerde beschrijvingen van één vondstcomplex (bijvoorbeeld een beerput) waarbij dergelijke samenhangen vastgelegd kunnen worden van meer belang. Opmerkelijk is voorts dat men geen gebruik heeft gemaakt van (de resultaten van het onderzoek naar) boedelbeschrijvingen.

Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met de catalogus van een kunstmuseum en niet van een etnologisch of volkskundig museum, waar niet zozeer de voorwerpen maar de gebruikers centraal staan. Voor liefhebbers is de catalogus echter een feest om door te bladeren, voor wetenschappers is hij nuttig om zaken die men anders slechts uit schriftelijke, gedrukte en iconografische bronnen kent, nu eens 'in levenden lijve' te aanschouwen, alhoewel het materiaal als historische bron, gezien de 'dode context', weinig nieuws zal opleveren. – Gerard Rooijackers.

Shahar, Shulamith. *Childhood in the Middle Ages*. Londen / New York: Routledge, 1990. 342 p.; ISBN 0-415-02624-5.

Volgens een van de centrale stellingen van Philippe Ariès' befaamde boek *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (1960) zou de kindsheid als aparte fase in de menselijke levenscyclus een uitvinding zijn geweest van de vroegmoderne periode, vanaf ca. 1600. Daarvóór zouden kinderen vanaf hun jonge leeftijd als volwassenen zijn behandeld en zouden door ouders emotionele barrières zijn opgeworpen tegen een te grote gehechtheid aan het kind. Andere historici verschoven de grens, hetzij een eeuw naar voren, zoals Edward Shorter (1976), hetzij een eeuw naar achteren, zoals Lloyd deMause (1976) en Laurence Stone (1977). Maar de fasering zelf trokken zij niet in twijfel. Wat door hen nog met enige slagen om de arm werd gesteld, werd door minder scrupuleuze auteurs als een onomstotelijke waarheid naar voren gebracht en van allerlei vervolconclusies voorzien. De meest opmerkelijke uitspraak deed Elisabeth Badinter (1980) volgens wie moederliefde vóór de achttiende eeuw geen waarde zou zijn geweest, gesteld al dat ze had bestaan. Moederlijk instinct bestaat volgens Badinter al helemaal niet. Apodictische uitspraken, zeker als ze door een uitgever met zin voor commercieel succes worden gepromoot, hebben het tij vaak mee. Een generatie enthousiaste jongeren heeft dan ook haar tijd verdaan met het

luisteren naar zulke twijfelachtige wetenschap, die minstens evenzeer op een net van verkeerde premissen en onzuivere redenaties als op een al dan niet bewust eenzijdig gehouden documentatie steunt. Ooit zal een historicus wel eens onderzoeken welke verborgen motieven die stelling, die onze voorouders tot gevoelloze egoïsten of machteloze slachtoffers van hun tijdsbestek probeerde te herleiden, in de jaren tachtig zo onontkoombaar populair maakten.

Shulamith Shahar, die in 1983 een geschiedenis van de vrouw in de middeleeuwen publiceerde, heeft zich deze discussie zichtbaar aangetrokken en besloten door een studie van het kind in de middeleeuwen dit beeld recht te zetten. Ze wil laten zien dat er niet veel van de uitgangspunten klopt, dat de auteurs, van Ariès tot Badinter, hun bronnen niet kritisch genoeg benaderen en dat ze uitzonderingen als regel beschouwen. Haar uitgesproken doel is het, aan te tonen dat de middeleeuwen wel degelijk het concept 'kindsheid' kenden, dat de erkenning van ontwikkelingsstadia in de jonge jaren niet alleen theoretisch bleef maar ook praktische gevolgen voor de opvoedingsnormen en de inrichting van de samenleving had, en dat ouders zowel materieel als emotioneel in hun kinderen investeerden op een wijze die analoog aan de onze mag worden genoemd. Natuurlijk waren de maatschappelijke praktijken en verhoudingen vroeger anders dan nu, aangezien de historische context zich gewijzigd heeft. Kindsheid en het daarmee samenhangende besef van de noodzaak van zorg en opvoeding vormen echter niet alleen culturele constructies, maar bevatten, aldus Shahar, tevens een biologische component. Een kind heeft tot een bepaald ogenblik van de levenscyclus (dat in de historische context nader omschreven moet worden) een niet alleen culturele, maar ook biologische behoefte aan zorg, voeding en opvoeding, aan kennis- en cultuuroverdracht en socialisatie, hoe elementair ook. Shahar verwijt bovengenoemde auteurs, met inbegrip van Ariès, dat ze de noden van het kind in de vroegmoderne periode en in de middeleeuwen exclusief als culturele, dus in wezen aan verandering onderhevige behoeften hebben willen zien en dat ze het biologische, het onveranderlijke, hebben uitgebannen. Zo zijn de hoge sterftecijfers uitsluitend in termen van tekortschietende emotionaliteit geïnterpreteerd, en werd de wijze waarop kinderen de wereld van de volwassenen deelden als een gebrek aan een specifiek kind-concept geduid. Opmerkelijk is echter, aldus Shahar, dat de opvoedingstheorieën van de middeleeuwen dichter bij ons staan dan die van de achttiende eeuw. De middeleeuwen tonen meer begrip voor het onvolwassen karakter van het kleine kind dan de Verlichtingsfilosofen, en werken ook formeel met (wisselende, uiteenlopende) leeftijds-kaders die de grenzen van de handlingscapaciteit van het kind in het maatschappelijk leven aangeven en dus een indicatie vormen voor een besef van sociaal-psychologische ontwikkeling binnen de eerste fasen van de levenscyclus. Dus toch een 'jeugdland' in de middeleeuwen, om de term van Lea Dasberg te gebruiken? En bijgevolg geen rechtlijnige ontwikkeling van de verhouding tussen kinderen en volwassenen, maar een soort golfbeweging? Het probleem is dat de middeleeuwen ons voor zulk onderzoek oneindig minder materiaal bieden dan de contemporaine periode. Autobiografieën zijn nauwelijks bruikbaar en de lagere klassen onttrekken zich vrijwel geheel aan onze waarneming. De belangrijkste bronnen van dit boek zijn dan ook bronnen met een al dan niet verholen normatief karakter: heiligenlevens, biechtspiegels, geleerde tractaten, juridische bronnen, gildebepalingen, contracten van ambachtsgezellen.

In de verschillende hoofdstukken van haar boek werkt Shahar deze uitgangspunten verder uit. Na de algemene houding tegenover de voortplanting en het beeld van het kind komt de verdeling van de kinderjaren in stadia en de definitie daarvan door de middeleeuwse geleerden aan bod. Daarna volgt het boek die stadia op de voet. Geboorte, doop en borstvoeding (tot ca. 2 jaar); de problematiek van verwaarlozing, ongevallen en kindermoord; de houding tegenover ziekte, invaliditeit, kindersterfte en verwezing; tenslotte de verschillende vormen van opvoeding in het tweede stadium van de kindsheid, tussen 7 en 12 jaar (14 jaar voor de jongens), waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen de maatschappelijke milieus: kerk en klooster, adel, stad, platteland. Met name wordt aandacht besteed aan de wijze waarop de ouders zich de opvoeding van hun kinderen materieel en emotioneel aantrokken, en op organisatievormen van het kinderleven volgens leeftijdsgroepen (de kinderbisschop, oblaten, leertijd, om maar enkele aspecten te noemen). Wat wij

thans de puberteit noemen, komt in dit boek nauwelijks voor. Impliciet lijkt Shahar zich aan te sluiten bij de historici die dit als een gevolg van de ontwikkeling in de vroegmoderne tijd zien.

Is de lezer, aan het eind van het boek aanbeland, nu overtuigd van de juistheid van de genuanceerde positie van Shahar, die het midden houdt tussen een culturalistische en een biologische benadering? Een conclusie heeft het boek niet. Het biedt een schat aan informatie die kennelijk geacht wordt voor zichzelf te spreken, doch dat slechts in beperkte mate doet. De informatie is vooral thematisch geordend, niet echt gestructureerd. Zij blijft voortdurend dicht bij de bronnen. Te dicht, naar mijn smaak. Het lijkt wel of tijd en ruimte in 'de' middeleeuwen geen rol speelden. En voor een studie die een specifiek concept beoogt te rechtvaardigen bevat dit boek opmerkelijk weinig theorievorming over sociaal-psychologische, cognitieve en emotionele ontwikkelingen. Het lijkt wel of Shahar zich dat aan het eind van het boek zelf heeft gerealiseerd. In een korte appendix wijst zij erop dat zij in haar boek welbewust van psychoanalytische interpretaties heeft afgezien, maar dat er, zeker in de letterkunde uit adellijke kringen en in volksverhalen, tal van aanwijzingen zijn dat het oedipale conflict ook in de middeleeuwen werd doorleefd. Zonder dat met evenveel woorden te zeggen, schaart ze zich daarmee achter hen die stellen dat de psychologie van de ouder-kindrelatie van transculturele en transhistorische aard is. Moeten we daaruit afleiden dat Shahar in het psychohistorisch debat een fundamentalistisch standpunt inneemt en alle evolutie van psychische en emotionele structuren afwijst? Dat ze, alles wel beschouwd, dus toch meer naar 'onveranderlijkheid' neigt dan ze aanvankelijk stelde? Het blijft in het vage. Verlekkend door een strijdbare inleiding sluit de lezer uiteindelijk het boek met het wat onbehaaglijke gevoel dat hij wel veel informatie heeft kunnen opslaan maar niet de beloofde handleiding heeft gekregen om te weten hoe ermee om te gaan. – Willem Frijhoff.

Simon, Michael. *Vornamen wozu? Taufe, Patenwahl und Namengebung in Westfalen vom 17. bis zum 20. Jahrhundert.* Münster: F. Coppenrath Verlag, 1989. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 67). XI + 320 p., ill., kaarten, tabellen; ISBN 3-88547-319-4, ISSN 0724-4096.

Dit boek bevat volgens het voorwoord de nauwelijks veranderde tekst van een dissertatie die in 1988 in Münster onder leiding van Günter Wiegmann tot stand kwam. In hoofdstuk I, de "Einleitung" (p. 1-9), wordt uitgelegd dat de centrale vraagstelling op de "brauchtümliche" kant van de voornaamgeving is gericht, dat wil zeggen op cultureel-maatschappelijke factoren als wetten, regels en normen die de naamkeuze als het ware meer of minder 'dwingend' voorschrijven. Deze factoren zijn, zoals bekend, weer afhankelijk van de grootheden plaats en tijd en bovendien aan verandering onderhevig; een kader dat in de boektitel wordt omschreven met "in Westfalen vom 17. bis zum 20. Jahrhundert". Over details van dit kader later.

Hoofdstuk II, "Forschungsüberblick" (10-16), geeft als verdere inleiding in enkele bladzijden een overzicht over de bestaande naamkundige literatuur met betrekking tot de voornaamgeving. Het is een overzicht niet zonder kritiek, met oog voor enkele evidente manco's, zoals de tot dusverre relatief oppervlakkige wetenschappelijke informatie over de voornaam tussen middeleeuwen en twintigste eeuw en de betrekkelijk geringe belangstelling van de kant van de onomastiek voor de voornaamgeving, de voornaamkeuze als zodanig. Wat Simon hier vooral met het oog op de Duitse naamkundige literatuur constateert, geldt trouwens mutatis mutandis zeker ook voor de Nederlandse.

Het derde hoofdstuk (p. 17-38) behandelt de invloed van kerk en staat op de voornaamgeving. Ook dit is voorwerk voor het eigenlijke onderwerp want het is terecht van groot belang eerst te weten, welke invloed van deze kant is uitgegaan op hetgeen later in zijn geheel als 'brauchtümlich' wordt begrepen. Er is geen samenvattende studie waarop Simon voor dit hoofdstuk een beroep kon doen; er zijn, weet ik uit eigen ervaring, in de naamkundige handboeken over de beroeienissen van kerk en staat met de voornaam slechts losse opmerkingen te vinden, die bovendien zelden op grondig onderzoek stoelen. Hoe onvolledig de door Simon bijeengebrachte gegevens allicht ook mogen zijn, zij vormen toch een goed uitgangspunt voor een verdere

bestudering van dit verschijnsel. Voor Westfalen (bedoeld is het gebied van de vroegere Pruisische provincie Westfalen samen met Lippe) geldt dat er pas vanaf de zeventiende eeuw door de beide grote kerken enige aandacht aan de voornaam wordt besteed, overigens zonder dat er uit de betreffende verordeningen een confessionele polarisering valt af te lezen (waar in de handboeken vaak sprake van is). Dat aan rooms-katholieke kant heiligenamen worden voorgeschreven en aan protestantse kant algemeen-christelijke mag nauwelijks een tegenstelling heten. Een duidelijk verschil tussen de twee confessies is daarentegen aantoonbaar ten opzichte van peetschap en naamgeving: terwijl de katholieke kerk een medezeggenschap van de peten kennelijk graag zag, werd in sommige protestantse landsdelen dit recht duidelijk ingeperkt, voornamelijk omdat er te vaak ruzies ontstonden tussen ouders en peten over de naamgeving. Belangrijk voor Simons centrale vraagstelling is uiteraard het inzicht in de draagwijdte van de rol die peten bij de naamgeving vervulden (deels was die rol zeker groter dan die van de ouders) en in de mogelijke consequenties hiervan voor de vernoeming (en daarmee secundair voor omvang en karakter van het in gebruik zijnde voornamenrepertoire). Wat de staat betreft, zijn interesse in de voornaam begint pas in de negentiende eeuw toe te nemen, de tijd van de opkomst van de moderne staat en van een tanende autoriteit der kerken.

Ook hoofdstuk IV (39-66) dient nog ter voorbereiding van Simons eigen onderzoek. Het beschrijft de resultaten van twee volkskundige enquêtes die in de jaren dertig en vijftig van deze eeuw werden gehouden. De ene enquête, van 1932, ging uit van de Atlas der deutschen Volkskunde (ADV), de latere werd in 1957 door de Volkskundliche Kommission für Westfalen-Lippe gestart (antwoorden kwamen tot en met 1980 binnen) en beide hadden geboorte en doop als hoofdthema. Vat men de resultaten van beide enquêtes samen, dan wordt duidelijk dat in het Westfalen van het begin van deze eeuw de keuze van de voornaam van het kind in de regel nauw met doop en peetschap was verbonden en dat de invloed van de peter op de te kiezen naam of namen groot was. Duidelijk wordt ook dat dit systeem in de loop van de twintigste eeuw diepgaand is veranderd, wat o.a. voor de naam van het kind betekent dat hij nu door de ouders wordt bepaald en reeds ver voor de doop en zelfs voor de geboorte wordt vastgelegd. Duidelijk wordt tenslotte bovendien dat de innovaties van de twintigste eeuw geografisch gezien niet gelijkmatig optreden, want de katholieke landsdelen van Westfalen lijken omstreeks 1930 duidelijk traditioneler dan de protestantse. Het geheel heeft dus weliswaar een confessionele achtergrond, de werkelijke oorzaak echter is volgens Simon het hogere dan wel lagere tempo van algehele modernisering en industrialisering in de onderscheiden regio's.

Het is hier misschien de juiste plek om er duidelijkheidshalve op te wijzen dat wij "Taufe, Patenwahl und Namensgebung" in de titel van Simons boek niet als drie gelijkwaardige items mogen beschouwen, die de auteur naast en achter elkaar voor ons zal beschrijven, maar dat wij eerder dienen te lezen 'de invloed van doop en peetschap op de voornaamgeving'.

Hoofdstuk V (67-78) is één van de excursies waarmee de auteur reeds in de "Einleitung" dreigt ("meine diversen Ausflüge und Umwege"). Ze zijn echter meestal acceptabel, zoals ook deze, die over "Taufe und Vornamengebung um 1600 nach den Aufzeichnungen Kaspars von Fürstenberg" gaat, en dus een bron beschrijft die aan het begin van de door Simon onderzochte periode ligt. De persoonlijke notities van een Westfaalse edelman uit de jaren 1572-1610 over o.a. geboorte, doop, peetschap en naamgeving zijn inderdaad te interessant om ze in een noot weg te stoppen. Al laat de aard van deze bron het niet toe zekere herkenbare normen en gebruiken te onderscheiden als toen gangbaar voor heel Westfalen en alle sociale lagen, zonder parallellen is het in en rondom de Fürstenbergse familie toegepaste 'Brauchtum' nu ook weer niet: de peten spelen een beslissende rol bij de keuze van de voornaam (ook daar waar deze niet de eigen voornaam is); de naam van het kind komt praktisch altijd door vernoeming tot stand (peet, familielid, vriend etc.); over andere mogelijkheden (de naam van een heilige, van een beroemde of vererenswaardige persoonlijkheid etc.) wordt nergens gerept; men krijgt pas bij de doop een naam, niet bijvoorbeeld onmiddellijk na de geboorte; tijdens de zestiende en zeventiende eeuw neemt, althans in de familie von Fürstenberg, het aantal kinderen met meer dan één voornaam toe.

Hoofdstuk VI (79-214) is dan eindelijk de hoofdstotel van Simons menu en draagt als titel "Kontinuität und Wandel in der Taufnamengebung vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart". De methodische aanpak is een synchrone analyse van kerkelijke doopboeken als seriële bron om op deze wijze de belangrijkste in het voorafgaande verkregen indrukken nader te toetsen. Simon weegt voor- en nadelen van een bron als deze tegen elkaar af en beschrijft vervolgens de redenen voor het kiezen van drie onderzoeksplaatsen (Kirchengemeinden) en daarna deze plaatsen zelf. Het betreft de volgende drie gemeenten (een oriënterende kaart op p. 87): de stedelijke katholieke parochie Liebfrauen-Überwasser te Münster, de katholieke plattelandsgemeente Ostbevern plm. 45 km oostelijk van Münster alsmede de protestants-lutherse gemeente van het stadje Versmold dat nogmaals plm. 45 km verder oostwaarts ligt.

"Namengebung in Westfalen" is als titel dus wat ruim gemeten; 'Namengebung im nördlichen Westfalen' ware nauwkeuriger geweest. De haltes van Simons tijdreeksanalyse liggen in onze tijd bij de jaren 1980 en 1960 en gaan daarna met intervallen van ongeveer dertig jaar terug tot aan het begin van de zeventiende eeuw. Bij elk van deze in totaal veertien haltes werden honderd dopen nader onderzocht, d.w.z. er werden in elk geval de namen van de dopelingen en van ouders en peten genoteerd, waar mogelijk echter ook andere relevante gegevens zoals de socio-economische status, het adres en de familiebetrekkingen van ouders en peten. Uiteraard spelen door dit alles heen nog de tegenstellingen katholiek versus protestant en stad versus platteland zoals die uit het karakter van de drie onderzochte gemeenten voortkomen.

Het resultaat van Simons analyse bestaat uit drie thema's: de meernamigheid, het vernoemen, en de voornaam en zijn waardering. Wat de meernamigheid, eigenlijk: de meervoornamigheid betreft (121-137), het is in alle drie onderzochte gemeenten aan het begin van de zeventiende eeuw de regel dat de dopeling slechts één voornaam krijgt. Aan het einde van die eeuw zijn in Münster al twee voornamen gebruikelijk en deze trend zet zich, met steeds vaker ook drie en zelfs vier voornamen, tot omstreeks 1900 voort. Daarna begint het omgekeerde proces en ligt het percentage omstreeks 1980 bij 1,5, dat wil zeggen: goed de helft van de pasgeborenen heeft één, de rest meer dan één voornaam. De totaliteit van deze ontwikkeling is trouwens min of meer in overeenstemming met de verspreide gegevens die ons uit Nederland bekend zijn. Het verschijnsel meernamigheid doet zich in de katholieke plattelandsgemeente Ostbevern en in het protestantse stadje Versmold in principe niet anders voor dan in de stadswijk van Münster, al zijn er wel verschillen in tijd en tempo. Zo begint de tweenamigheid in het landelijke Ostbevern duidelijk later dan in de stedelijke wijk Überwasser gebruikelijk te worden, wat Simon terecht als de bekende stad-land-vertraging bij modieuze innovaties interpreteert. Na afweging van verschillende uit de literatuur bekende theorieën over de wezenlijke oorzaken van de meernamigheid denkt Simon zijn Westfaalse resultaten in eerste instantie als modeverschijnsel te moeten verklaren, als een gebruik dus dat bij de elite begon en daarna stratigrafisch gezien afdaalt. Mij dunkt dat dit inderdaad de juiste verklaring is.

Wat het vernoemen van bepaalde personen betreft (157-170), kan Simon overduidelijk aantonen dat in alle drie de gemeenten tot aan het begin van onze eeuw de naam van een peet hierbij het vaakst voorkomt (soms oplopend tot om en nabij de 75% van alle gegeven namen), terwijl de ouders resp. een ouder in combinatie met een peet duidelijk minder vaak worden vernoemd. Ook liggen de gevallen dat de naam van de dopeling met geen der bekende familieleden in verband is te brengen gemiddeld bij niet meer dan 20%. Dit beeld (zichtbaar gemaakt door drie heldere grafieken) verandert vanaf 1900 radicaal, in Ostbevern ietwat later, in Versmold ietwat eerder dan in Münster, maar overall even snel. De rol van ouder, peet of peet + ouder is omstreeks 1960/1980 in dit opzicht uiterst klein geworden (deels minder dan 5% samen), wat betekent dat bij de naamgeving van babies het veld wordt beheerst door namen die geen aantoonbare verbintenis meer hebben met de namen van ouders, peten en verdere familieleden. Al kan dit laatste niet verrassen omdat wij hier immers met een haast internationaal te noemen verschijnsel te maken hebben, de hele ontwikkeling vanaf 1600 wordt door Simon bijzonder duidelijk en door het voortdurende becommentariëren van zijn eigen onderzoek ook bijzonder leerzaam gepresenteerd. Het zijn dus, en wel zonder merkbaar verschil wat betreft de confessies, de peten die tot in de

twintigste eeuw met voorrang worden vernoemd (of anders gezegd: hun namen doorgesleept aan de dopelingen) en omdat hun peetschap niet op een willekeurige wijze tot stand komt, krijgen wij inzicht in een systeem van verregaande 'brauchtümliche' reglementering in de voornaamgeving. Dit is een uiterst interessante paragraaf in Simons boek, hoewel de deelaspecten 'wie zijn de peten' en 'hoe wordt de vernoeming naamkundig gerealiseerd' nog nader onderzocht kunnen worden. Ter afsluiting van het thema 'vernoeming' en als een soort proef op de som wat de overheersende invloed van de "Patennachbenennung" betreft gaat Simon vervolgens nog in op de in de naamkundige literatuur geregeld als belangrijke 'namenleveranciers' gekenschetste heiligen, kerkpatronen en landsheren. Het vernoemen van heiligen volgens de kalender, van lokale heiligen en kerkpatronen is volgens Simon in zijn twee katholieke gemeentēn gedurende het gehele onderzochte tijdsbestek nauwelijks aantoonbaar. Een steekproef met de 'Pruisische' namen Friedrich en Wilhelm heeft als resultaat, dat deze in Münster en Ostbevern weliswaar tijdens de hele periode voorkomen maar met een gelijkmatige en onopvallende frequentie. In Versmold daarentegen is wél van een hogere frequentie sprake, met een toename vanaf 1700, een hoogtepunt omstreeks 1870 en een pijlsnel dalende lijn na 1900, toch is het geval nader bekeken geen weerspiegeling van 's volks eerbied voor de monarchie, maar eveneens het gevolg van vernoeming via peet en ouder en de afkalving van dat systeem in de twintigste eeuw.

Het derde thema in Simons analyse draait om de voornaam en zijn waardering (170-200). Gekeken wordt daarbij naar de omvang van het voornamenrepertoire, de populariteit van bepaalde voornamen en naar mogelijke confessionele verschillen bij de gekozen voornamen. De omvang van een actief voornamenrepertoire laat zich uit een betrouwbare bron door een rekensommetje destilleren: het aantal naamgevingen gedeeld door het aantal verschillende namen. Dit quotiënt geeft de gemiddelde gebruiksfrequentie van een voornaam aan. Een bespreking van dit quotiënt is een soort 'Pflichtübung' in allerlei naamkundige studies, en om het meteen te zeggen: Simon kan er methodisch niets nieuws aan toevoegen. Ook voor zijn centrale vraagstelling zijn de resultaten niet bijster sprekend. Daar waar wij kunnen vergelijken, verschillen zij niet veel van die in andere onderzoeken uit Duitsland en Nederland. Dat geldt min of meer ook voor het tweede item, de meest populaire namen. Algemeen verbreid namelijk is het verschijnsel dat er bij de meest gebruikte voornamen, de toppers dus van de frequentielijst, in de eeuwen voor 1900 weinig verandering te bespeuren is. Als voorbeeld zij gewezen op de grondvorm Johannes waarvan de verschillende varianten (oftewel naamsvormen) in Münster tussen 1616 en 1840 steeds onder de meest frequente vijf voornamen te vinden zijn én op de voornaam Anna die daar tijdens de hele onderzochte periode, dus van 1616 tot 1980, onder de toppers voorkomt. Zoiets is bijvoorbeeld in Nederland ook uit verschillende bronnen voor het hele tijdsbestek 1400-1900 aantoonbaar. Geen bijzonderheid is tevens het moveren, dat is het vormen van vrouwenamen uit mannennamen (Antonia uit Anton), dat in Münster reeds in de tweede helft van de achttiende eeuw begint, in het protestantse Versmold een halve eeuw later en zeer veel later in Ostbevern. Wel interessant en mogelijkere wijs een belangrijke bijdrage tot onze kennis van het fenomeen moveren is Simons constatering dat de gemoveerde vormen in de twee katholieke gemeenten over het algemeen veel nauwer met de plaatselijke mannelijke voornamenschat samenhangen dan in het protestantse Versmold. Hoogstwaarschijnlijk is dit het gevolg van het katholieke voorschrift dat bij het optreden van twee peten deze niet van hetzelfde geslacht mogen zijn, met andere woorden: als 'brauchtümlich' beide peten worden vernoemd, dient zich bij een vrouwelijke dopeling de mogelijkheid aan de voornaam van de peetoom in gemoveerde vorm te verkrijgen. Het is zeker niet zo dat dit naamtype op deze wijze is ontstaan, Simon onderstreept echter terecht dat het vigerende krachtige gebruik van de "Patennachbenennung" zonder twijfel een belangrijke factor bij de verspreiding van dit soort vrouwenamen is geweest. Het omgekeerde moveren (Alidus uit Alida) komt overigens ook in dit deel van Duitsland praktisch niet voor. Zoals bekend is het omgekeerde moveren in bepaalde noordelijke gewesten van Nederland, o.a. in Drente, vooral in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw uiterst gangbaar geweest. Ook de bespreking van het derde item in de paragraaf over voornaam en waardering, het item over mogelijke confessionele verschillen in de voornamenschat, bouwt Simon op de bestaande naamkundige li-

teratuur. Deze bevat, trouwens ook in Nederland, deels zeer gedecideerde meningen over deze kwestie, zoals deze: “Die Visitenkarte macht den Taufschein entbehrlich”. Het is een grote verdienste van Simons nauwkeurige tellingen en vergelijkingen door de eeuwen heen dat wij hier nu eens een genuanceerder beeld van een betrekkelijk omvangrijk gebied en een vrij groot tijdsbestek krijgen. Confessionele verschillen zijn volgens Simon in zijn onderzoeksgebied wel aantoonbaar, maar ze zijn geenszins zo omvattend als door sommigen wordt verondersteld. Ook de sedert de zestiende eeuw voor katholieken bestaande verplichting om namen van heiligen te kiezen heeft niet tot een confessionele splijting van de namenvoorraad geleid. Vóór het einde van de zeventiende eeuw zijn er überhaupt geen verschillen, daarna ontstaan er langzamerhand bij de meest gebruikte namen toch karakteristieke trekken, zoals de voorkeur in Münster en Ostbevern voor mannelijke voornamen als Anton, Bernhard, Josef en Maria, posities die in het protestantse Versmold bijvoorbeeld Philipp, Peter en Friedrich bezetten. Bij vrouwelijke namen is een en ander nauwelijks aantoonbaar. Interessant genoeg wordt een verscherping van dit soort confessionele tegenstellingen pas vanaf het begin van de twintigste eeuw merkbaar. Dit blijkt echter slechts een overgangsfase te zijn tot de bijna algehele vervaging op dit gebied die de tweede helft van onze eeuw kenmerkt. De genoemde verscherping is namelijk slechts een relatieve, veroorzaakt als zij is door het vroegtijdige loslaten van oude naamgevingsgebruiken in de protestantse plaats en daarmee de toename van confessioneel indifferente voornamen, terwijl aan katholieke kant op hetzelfde moment de desbetreffende tradities nog haast volledig intact zijn, dus ook het enigszins katholiek gekleurde repertoire.

Simon voegt aan zijn eigenlijke analyse nog een excursie toe over de vraag welke weekdag tussen 1600 en 1980 de voorkeur had als dag van de doop (200-214). Hij geeft toe dat hij daarmee het terrein van de naamgeving verlaat, hoopt echter op deze wijze nog wat aanvullende informatie over eerder geregistreerde kulturele veranderingen te krijgen. Van Simons diverse en door mij meestal gewaardeerde “Ausflüge und Umwege” zegt deze mij het minst, waarschijnlijk omdat deze ‘omweg’, hoe interessant allicht ook op zichzelf, uiteindelijk toch niet tot de centrale vraagstelling van doop, peetschap en naamgeving terugleidt.

Simon sluit zijn analyse af met een hoofdstukje over “Ergebnisse und Aufgaben” (p. 215-221). Na een samenvatting van zijn eigen resultaten formuleert hij die vraag die consequent in aansluiting op zijn studie gesteld dient te worden: geldt de dominerende aanwezigheid van de ‘Patennachbenennung’ in een tamelijk groot Westfaals gebied en tijdens een enkele eeuwen durende periode ook voor andere Duitse (en Nederlandse) gebieden en voor hetzelfde tijdsbestek? En bovendien: sedert wanneer en in welke omvang is deze vorm van vernoeming hier en elders in gebruik? Inderdaad zou de beantwoording van deze vraag voor de persoonsnaamkunde van groot nut zijn.

De niet geringe rest van Simons boek (223-320) bestaat uit diverse bijlagen: een zeer lange literatuurlijst; relevante tekstgedeelten uit de hierboven besproken enquêteformulieren van de ADV en het Archiv für westfälische Volkskunde; een lijst van de in de onderzochte doopboeken geregistreerde voornamen; en tenslotte enkele foto’s met betrekking tot de doopplechtigheid, geboorte-advertenties en dergelijke. De voornamenlijst (271-307) verdient de bijzondere aandacht omdat zij ook los van Simons studie als informatiebron over het gebruik van voornamen door de eeuwen heen kan dienen. De lijst bevat namelijk alle door Simon geëxcerpeerde naamsvormen en maakt op eenvoudige wijze zichtbaar in welke gemeente en in welke periode elke naam werd aangetroffen.

Samenvattend: Simons verhaal heeft door ettelijke omhaalbewegingen soms een onrustig verloop. De derhalve vaker vooruit- en terugbladerende recensent zou ietwat forsere opschriften boven hoofdstukken en paragrafen zeer op prijs gesteld hebben. Verder is hij echter zeer tevreden met de hier gepresenteerde informatie en vol respect wat het achterliggende speur-, tel- en denkwerk betreft. – R.A. Ebeling, Nedersaksisch Instituut RU Groningen.

Sorgedragger, Bart (fotografie) & **Ruud van Wezel** (tekst). *IJzer aan de Oude IJssel. Wonen en werken van gieterijpersoneel langs de Oude IJssel 1880-1980*. Doetinchem/Amsterdam: Staring Instituut / Fragment, 1988. 135 p.; talr. ill.; f42,50; ISBN 90-6579-027-6 (pb.).

De bakermat van de ijzergieterij-industrie in Nederland ligt in de Achterhoek. Langs de Oude IJssel kon door het beschikbaar zijn van de benodigde grondstoffen (ijzeroer en houtskool) al in de zeventiende eeuw een zware-metaalindustrie ontstaan.

De antropoloog Van Wezel schetst allereerst de geschiedenis van het ijzer in Europa. De andere drie hoofdstukken gaan over de ijzergieterijen in de Achterhoek: geschiedenis van de techniek en de werkwijze, de huisvesting van het gieterijpersoneel. Herinneringen van gieterijpersoneel geven, weliswaar tamelijk summier, een redelijk inzicht in de sociale verhoudingen in de fabrieken en daarbuiten, de manier van wonen, de bouwwijze van de huizen en de veranderingen in de loop der tijd.

Het tweede deel bestaat uit 47 kleurenfoto's van Sorgedragger, gemaakt in de jaren 1987-'88 en buiten werktijd. – M.L.C. van Zuylen.

Storytelling in contemporary societies. Ed. Lutz Röhrich & Sabine Wienker-Piepho. Tübingen: Günter Narr Verlag, 1990. (ScriptOraalia, 22). 224 p.; ISBN 3-8233-4475-7 (pb.), 3-8233-4239-8 (geb.).

Deze bundel bevat een selectie van negentien voordrachten gehouden op het internationale congres voor volksverhaalonderzoek in Boedapest (1989). Ze zijn voornamelijk afkomstig van de leden van de Theorie-commissie, die zich bezighield met de theorieën van het moderne en alledaagse vertellen. Ze zijn onderverdeeld in vijf thematische groepen: moderne sagen, religieuze motieven, nieuwe genres, moppen en vertelcultuur in bepaalde landen. Ondanks de selectie is het belang van een flink aantal bijdragen beperkt doordat ze nauwelijks iets nieuws te berde brengen of niet verder komen dan een beschrijving. De bundel bevat echter ook theoretisch interessante bijdragen zoals die van de groep 'religieuze motieven' waarin wordt ingegaan op nauwelijks onderzochte genres als verhalen over religieuze ervaringen in reveilbewegingen (*Reimund Kvideland*, p. 61-70), wonderverhalen in pinkstergemeenten (*Linda Dégh*, 71-89) en verhalen, spreuken en wensen die automobilisten in bezoekersboeken van snelwegkerken noteren (*Sabine Wienker-Piepho*, 90-100). De groep 'nieuwe genres', een wat dubieuze titel, bevat twee aardige artikelen van Bengt Holbek, respectievelijk Bengt af Klintberg. *Holbek* stelt vast dat de door zijn vader vertelde familie-anecdoten een aantal epische wetten van Axel Olrik volgen zoals die van contrastering en schematisering. Centrale thematiek in deze verhalen is het bepalen van de eigen identiteit van de verteller (103-112). *Bengt af Klintberg* ziet geen principiële genreverschillen tussen traditionele sagen en moderne verhalen; deze laatste vertonen echter wel meer humoristische trekken onder invloed van de dominante hedendaagse moppencultuur (113-123). Het bestuderen van moppen, evenals van andere verhaalgenres, in hun natuurlijke context is een lastige zaak. Uitkomst biedt de verborgen bandrecorder waarmee *Pack Carnes* in Canada moppen opneemt. Achteraf licht hij de vertellers in en vraagt ze om toestemming om de moppen te gebruiken. De toestemming wordt steeds van harte gegeven (137-146). *Ulf Palmfeld* analyseert de erotische moppen in de ingezonden moppenrubrieken van diverse Zweedse sexbladen. De moppen, die door de betreffende redacteurs worden geselecteerd en bijgeschaafd, vertonen vaste stilistische kenmerken en weerspiegelen de stereotiepe erotische wensdromen van mannen (147-153). *Veronika Görög-Karady* verklaart de opkomst en populariteit van professionele vertellers van verschillende etnische herkomst uit de protestbeweging van de jaren '60 en uit het ontstaan van tal van openbare vertelgelegenheden zoals jeugdhuizen en openbare leesalen (173-184).

De bundel heeft weliswaar een wat toevallige samenstelling, maar biedt toch nuttige informatie over de hedendaagse vertelcultuur. – Ton Dekker.

Dit boekje, samengesteld door leden van de vereniging Veldeke-Venray, handelt over gebruiken die binnen de gemeente Venray (Noord-Limburg) voorkwamen in de periode 1870-1940. De gebruiken zijn geordend volgens het kalenderjaar (van *Neej-* tot *Ald jaor*). Behalve aan kalenderfeesten en -gebruiken is aandacht besteed aan meer algemene zaken als 'bijgeloof', geboorte, volks-geneeskunde, weerspreuken, onweer en begrafenis. De gegevens zijn gebaseerd op literatuur, herinneringen van inwoners en, wat de oudste periode betreft, op manuscripten en publikaties van de priester Martin Janssen en de schrijver Herman Maas. In de beschrijvingen is interessante detailinformatie verwerkt, alhoewel bij gebrek aan annotatie en literatuurlijst helaas niet duidelijk wordt wat aan welke bron ontleend is. Niettemin is het een waardevolle en plezierig geïllustreerde publikatie – Gerard Rooijackers.

Tielemans, E. *Van geboorte tot dood. Een literatuuroverzicht van de gebruiken in Limburg.* Samengesteld en van commentaar voorzien. Limbricht: Limburgs Volkskundig Centrum, 1990. (Volkskundig Mozaïek, 3). 127 p., 21 ill.; ISBN 90-71774-02-3.

Voor deze bibliografie van studies over de hoogtepunten uit de menselijke levensloop in Limburg zijn in totaal circa 750 plaatsmonografieën en gedenkboeken uit Nederlands-Limburg en 55 heemkundige en meer algemene periodieken geëxcerpeerd. Dit resulteerde in 533 literatuurverwijzingen naar studies en beeldmateriaal over de thema's geboorte en doop, eerste en plechtige communie, liefde en huwelijk, dood en begrafenis, maar ook aan onderwerpen als schoolgebruiken, militie, sommige jubilea etc. wordt aandacht geschonken. Bij elke verwijzing zijn annotaties opgenomen van de inhoud (inclusief paginavermelding), zodat de gebruiker weet welk type informatie hij te verwachten heeft. Om het geheel toegankelijk te maken zijn drie registers opgenomen, te weten een register op personen, plaatsen en zaaknamen.

De bibliografie wordt voorafgegaan door een inleiding waarin niet alleen het begrip 'levensloop' omschreven wordt en de opzet van de bibliografie wordt uitgewerkt, maar waarin ook een kritische bespreking plaatsvindt van de stand van het wetenschappelijke onderzoek op dit terrein. Dit laatste gebeurt in een overzicht van de belangrijkste literatuur uit binnen- en buitenland op dit gebied. – Jozien Jobse.

Toverij in Nederland, 1795-1985. Bibliografie onder redactie van Fred Matter (samensteller), Willem de Blécourt, Ton Dekker, Willem Frijhoff en Marijke Gijswijt-Hofstra. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1990. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut, 14). xxviii + 292 p.; f40,-; ISBN 90-70389-23-1.

Lezers van het *Volkskundig Bulletin* zal deze alinea al bekend in de oren klinken. Een kleine tien jaar geleden besloten enkele wetenschappers iets te doen aan de achterstand die het onderzoek naar hekserij en toverij in Nederland had opgelopen ten opzichte van het buitenland. In 1982 richtten zij een interdisciplinaire studiegroep op, welke in het P.J. Meertens-Instituut placht en pleegt bijeen te komen. Leden van deze groep werkten, vooral door middel van publicaties, niet alleen genoemde achterstand grotendeels of geheel weg, maar zetten bovendien het onderzoek op innoverende wijze voort.

Een van die publicaties is de vorig jaar verschenen en nu te bespreken retrospectieve bibliografie *Toverij in Nederland*. In de inleiding (p. vii-xvii) vertelt de redactie kort en duidelijk wat de lezer wel van de bibliografie mag verwachten, en wat niet. Hij of zij zal er een zo compleet mogelijke opsomming in vinden van tussen 1795 en 1985 (in feite tot in 1989) gedrukte publicaties waarin, "al dan niet in monografische vorm en ongeacht de taal, *in concreto* sprake is van toverij [en hekserij en magie] in Nederland, met uitzondering van publicaties in dag-, week- en advertentiebladen" (p. viii). Niet opgenomen zijn (p. viii-x):

- "publicaties van en over eigentijdse, zich heksen noemende Wicca's en adepten van Satanskerk en vergelijkbare genootschappen";

- bronnenuitgaven, voor zover niet *uitsluitend* toverij betreffend (een uitzondering is gemaakt voor gepubliceerde kronieken, dagboeken en enkele willekeurig gekozen bronnenuitgaven);
- literaire teksten die niet (zeggen te) steunen op concrete gevallen van toverij;
- kinderliteratuur (dus geen Johan Kieviet);
- sprookjes (wèl sagen);
- naslagwerken, handboeken enz. die niet geheel of grotendeels gewijd zijn aan toverij of een verwant begrip;
- bij de redactie niet bekende (doctoraal-)scripties;
- spreuken en recepten;
- theoretische werken die oorspronkelijk in een vreemde taal zijn geschreven en geen gegevens over de toverij in Nederland bevatten.

Ondanks al deze beperkingen blijven er nog ruim 1850 titelvermeldingen over, door de samensteller op sublieme wijze gepresenteerd in de bibliografie (p. 1-223). De grote hoeveelheid titels heeft Matter c.s. kunnen vergaren op basis van onder meer het documentatiemateriaal dat aanwezig is bij de resp. afdelingen Volkskunde en Naamkunde van het P.J. Meertens-Instituut en een lijst van maar liefst 235 volledig geëxcerpeerde tijdschriften (deze lijst treffen we aan op p. xviii-xxviii). De door hem aangebrachte ordening is chronologisch, op jaar, en binnen ieder jaar alfabetisch op auteur, eventueel editor of titelwoord (van nr.1 in 1795 tot nr. 1853 in 1989). Dankzij deze opzet loopt de bibliografie het lot om vlug verouderd te zijn; desgewenst kan ze om de zoveel jaar van een supplement worden voorzien, zonder dat ze geheel herwerkt hoeft te worden.

Natuurlijk ontbreekt in de inleiding ook de, voor dit soort werken obligate, opmerking niet dat de bibliografie allerminst kan bogen op volledigheid (p. xvi). Wie zou zo iets ook verwachten, te meer wanneer men bedenkt dat niet alleen publicaties zijn opgenomen die specifiek over toverij gaan, maar ook publicaties waarin toverij slechts kort ter sprake komt? Toch heb ik lang moeten zoeken voordat ik enkele titels had gevonden die m.i. ten onrechte niet in de bibliografie zijn opgenomen (zoals het bekende *Dictionnaire infernal* van Collin de Plancy en J. Diefenbach, *Der Zauberglaube des sechzehnten Jahrhunderts nach den Katechismen Dr. Martin Luthers und des P. Canisius*, Mainz 1900).

Dat *Toverij in Nederland* weinig lacunes bevat, is niet het enige pluspunt. Het meest waardevolle van de bibliografie is m.i. de bij elke literatuurvermelding aangebrachte annotatie. Zo wordt de lezer steeds opnieuw, in een notedop, geïnformeerd over het type van de magische activiteit waarover verhaald wordt, de aard van de gebruikte bronnen, onderlinge afhankelijkheid van verschillende publicaties, recensies, etc. Waardevol zijn ook de vier registers die de bibliografie afsluiten: het onmisbare register van auteursnamen (p. 227-262); een register van overige persoonsnamen (p. 263-266, waaruit duidelijk naar voren komt dat Jan Wier en Balthasar Bekker de twee meest besproken personen zijn in de vaderlandse geschiedschrijving over toverij); een register van plaats-, eiland- en gewestnamen (p. 267-279); een register van plaats-, eiland- en gewestnamen, geordend per provincie (p. 280-292). Een onderwerpenregister heeft de samensteller wijsselijk weggelaten: niet alleen in vulgarisatie-werken, maar ook in de wetenschappelijke literatuur werden en worden veel termen in (te) veel verschillende (soms tegengestelde) betekenissen gebruikt. Wie iets te weten wil komen over bijvoorbeeld 'weerwolven' of 'molkenlover', kan voor een deel terecht bij de door de redactie aangebrachte annotaties, maar zal ook zelfstandig spuurwerk moeten verrichten.

Met deze bibliografie heeft Matter c.s. velen een dienst bewezen: niet alleen de leden van zijn eigen studiegroep, maar ook de alom aanwezige volkskundigen en regionale historici, studenten die een scriptie willen vervaardigen over dit nog immer tot de verbeelding sprekende onderwerp, en wie weet een enkele kinderboekenschrijver. Een model van een bibliografie (al had er wel een inhoudsopgave bij gemogen) dat navolging verdient in het buitenland. – Charles M.A. Caspers, Liturgisch Instituut i.o., Tilburg.

Verkering vond je te duur. Veertig jaar jeugdcultuur in Apeldoorn. Door Piet Barneveld e.a. Apeldoorn: Koninklijke Scholengemeenschap Apeldoorn, 1989. 93 p., 57 foto's.

In dit boekje zijn van ongeveer negentig personen de herinneringen aan de tijd waarin ze – tussen 1945 en 1985 – vijftien jaar oud waren vastgelegd, thematisch geordend onder gezinsleven, vrije tijd, school, uitgaan, vriendschap en verkering, cultuur, uiterlijk en samenleving, telkens over een afzonderlijke periode (de jaren rond 1950 resp. de vroege jaren zestig, zeventig en tachtig). In een *Woord vooraf* melden de auteurs dat de interviews werden afgenomen en het boek werd geschreven om de sfeer en atmosfeer van het vroegere Apeldoorn terug te vinden en stellen zij nadrukkelijk dat het boek geen wetenschappelijke pretenties heeft, zomin als het de waarheid over de jeugdcultuur in Apeldoorn geeft (p. 5). Het laatste zal ook niemand verwachten. De lezer krijgt, in plaats van die ene waarheid, een scala aan waarheden gepresenteerd, waarvan meestal niet duidelijk is of die uit de mond van een informant of uit de pen van de door nostalgie, verontwaardiging, verbazing en eigenwijsheid gedreven en vermoedelijk jonge auteurs komen. Het beeld dat wordt gegeven van de jeugd en de jongeren in Apeldoorn in de na-oorlogse decennia komt niettemin en uiteraard in grote lijnen overeen met het beeld over (jongeren in) het na-oorlogse Nederland in het algemeen: soberheid in de jaren vijftig, toenemende welvaart in de jaren zestig, afbrekende gezagsverhoudingen en afnemend welzijn in de jaren zeventig, toenemende verruwing van, mondigheid en zelfstandigheid van en voor jongeren in de jaren tachtig. Een – door de auteurs van *Verkering vond je te duur* niet nader aangeduid – emancipatieproces in de jaren zestig, dat zich volgens hen ten gevolge van de toenemende welvaart en onopgemerkt ("maar dat had men toen nog niet in de gaten", p. 26) voltrok, heeft in ieder geval op Apeldoornse jongens zowel als meisjes weinig vat gekregen. In de jaren tachtig blijken de jongens de uitjes te betalen, in ruil waarvoor de meisjes zich heel wat moeten laten welgevalen en is een jongen die veel meisjes versiert een *bink*, een meisje dat meer dan een vriendje heeft (gehad) een *slet* (p. 85). – M.v.D.

Volksdichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit. Hg. Lutz Röhrich & Erika Lindig. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1989. (ScriptOratia, 9). 327 p., 15 ill.; ISBN 3-87808-337-8 (pb.), 3-87808-390-4 (geb.).

Deze bundel bevat de lezingen van een colloquium dat van 6 tot en met 8 oktober 1987 in het instituut voor volkskunde van de universiteit van Freiburg plaatsvond. Het thema van de verhouding tussen schriftelijke en orale traditie behoort al langere tijd tot de centrale problemen van het volksverhaalonderzoek. De meeste onderzoekers geloven niet langer in het primaat van de mondelinge traditie. Ze zijn overtuigd van een intensieve wisselwerking tussen beide, maar die kan, afhankelijk van tijd, plaats en genre zeer verschillen. Daarover bestaat op tal van punten nog veel onduidelijkheid, ook wat de Nederlandse situatie betreft. De referaten in deze bundel behandelen – grotendeels aan de hand van het volksverhaal, maar een aantal bijdragen neemt het spreekwoord en het volkslied als uitgangspunt – diverse aspecten van deze thematiek. Hoewel de bundel niet echt nieuwe inzichten en theorieën biedt en sommige bijdragen nogal vaag blijven, geeft ze in haar geheel wel een gevarieerd beeld van de problematiek.

De bundel begint op veelbelovende wijze met een prikkelend artikel van *Rudolf Schenda*. Deze stelt dat de communicatie onder de lagere sociale groepen in Frankrijk in de achttiende en negentiende eeuw niet op een hoog peil stond. Er werd veel gescholden en gevochten en in plaats van harmonisch opgebouwde sprookjes in de stijl van Perrault en Grimm zullen waarschijnlijk eerder kortere sagenachtige verhalen verteld zijn. In plaats van romantische volksliederen werden er erotisch en politiek getinte liederen gezongen die echter niet opgetekend zijn. Daarom dient het volksverhaalonderzoek volgens hem meer aandacht te besteden aan alledaagse communicatievormen van het gewone volk, zoals gebaren, verhalen over ziekte en ongelukken, roddelverhalen, complimenten, vloeken e.d. Het dient anderzijds de mogelijk grote invloed van de alfabetisering en de populaire leesstof (bibliothèque bleue) op de mondelinge communicatievormen van het gewone volk te onderzoeken (p. 17-33). *Günther Kapfhammer* gaat in op de delicate verhouding

verzamelaar/verteller (35-47). *Lutz Röhrich* wijst op de literaire herkomst van veel in de negentiende en twintigste eeuw opgetekende verhalen, maar houdt daarnaast de mogelijkheid van een zelfstandige mondelinge traditie open (49-65). *Leander Petzoldt* stelt dat de verhaaltteksten waarover we nu beschikken hun mondelinge karakter grotendeels hebben verloren. De contaminatie van zinnen, de interjecties, anakolieten en parentheses alsmede de meeste herhalingen zijn verwijderd. Aan de niet-taalkundige aspecten is eveneens geen aandacht besteed. Daar komt nog bij dat de vertellers hun verhalen op verschillende manieren kunnen vertellen, afhankelijk van de omstandigheden. De aanwezigheid van de verzamelaar kan bij voorbeeld tot gevolg hebben dat een verteller zijn verhaal slechts in verkorte vorm weergeeft (67-81). *Heinz Rölleke* waarschuwt voor een overschatting van de Franse invloed op de sprookjes van Grimm. Diverse zegslieden met Franse voorouders waren namelijk volledig geassimileerd en konden goed Duits lezen (83-91). *Klaus Roth* schetst het proces van verschriftelijking in Bulgarije dat ca. honderd jaar geleden inzette. Na de losmaking uit het Ottomaanse rijk verscheen er een stortvloed van goedkope populaire sprookjesuitgaven op de markt, wat samenhangt met de nieuwe vrijheid van drukpers en de snelle alfabetisering van de bevolking. Deze literatuur, die ook internationale vertelstof bevat, heeft een aantoonbare invloed op het mondelinge repertoire (93-108). *Peter Assion* gaat in op het gebruik van de luilekkerlandmotieven in de discussie over de emigratie naar Amerika in de negentiende eeuw (109-123). Volgens *Christoph Daxelmüller* heeft het exemplaar in zijn schriftelijke vorm eeuwenlang een grote invloed uitgeoefend op het wereldbeeld van de intellectuele elite en via deze op de rest van de bevolking (125-145). *Sabine Wienker-Piepho* geeft een karakteristiek van vrouwelijke helden in diverse verhalende genres en wijst op het verschil met de mannelijke helden (147-162). *Erika Lindig* onderzoekt het voorkomen van sprookjes, sagen en anecdoten in de schoolleesboeken van de Duitse deelstaat Baden-Württemberg. De verhalen zijn vanuit pedagogisch gezichtspunt geselecteerd en geven geen representatief beeld van het mondelinge repertoire. Ook qua stijl en inhoud zijn ze door de auteurs naar eigen inzicht aangepast. Men zou hier van schriftelijke folklore kunnen spreken. De invloed van de schoolboekjes op het repertoire van vertellers zal door Lindig in een aparte studie nog nader onderzocht worden (163-176). *Rolf Wilhelm Brednich* wijst op de grote invloed van de moderne media film, video en televisie op de vertelcultuur. Het navertellen van en praten over wat men gezien heeft, neemt een steeds belangrijker plaats in de dagelijkse communicatie in (177-186).

Wolfgang Mieder pleit, naar analogie van een onderzoek van de Rus Grigorij L. Permyakov naar de 300 populairste Russische spreekwoorden, voor het in kaart brengen van het huidige, nog actief gebruikte bestand aan spreekwoorden, om te beginnen van de meest bekende spreekwoorden. Daarnaast dienen eindelijk weer eens nieuwe spreekwoorden verzameld te worden ongeacht het mondelinge of schriftelijke karakter van de bron (187-208). *Linda Dégh* beschrijft vorm, inhoud en sociale context van in memoriams die soms jaren achtereenvolgend op de datum van overlijden als advertentie in lokale Amerikaanse kranten door de nabestaanden worden geplaatst. Ze hebben de vorm van een gedicht en zijn vaak voorzien van een foto van de overledene. Het zijn voornamelijk vrouwen die dit ritueel in stand houden (209-225).

Enkele bijdragen zijn gewijd aan het volkslied. *Eva Kimminich* gaat in op de invloed van de censuur op de liedcultuur in Elzas-Lotharingen in de negentiende eeuw (227-240). *Ernst Schade* beschrijft de ontwikkeling van de historisch-filologische werkwijze van Ludwig Erk (241-259). *Otto Holzapfel* komt na analyse van 2.000 versies van het lied 'Graf und Nonne' tot de conclusie dat de mondelinge versies sterk afhankelijk moeten zijn van literaire vormen, waarbij overigens de versies van liedbladen nauwelijks op de mondelinge versies hebben ingewerkt (261-271). *Waltraud Linder-Beroud* beschrijft de receptie van het lied 'Freut euch des Lebens' dat de Zwitserse dichter Johann Martin Usteri in 1793 schreef. De populariteit kan o.a. afgelezen worden aan het grote aantal liedbladen en vele parodieën op de beginregels van het lied (273-288). De laatste bijdrage, van *Werner Mezger*, vestigt de aandacht op een ongepubliceerd Nederlands vastenavond-geschrift uit ca. 1550 (vgl. H. Pleij in *Spiegel historiael* 18 (1983) 562-568) en knoopt daar een interessante uiteenzetting over de ontwikkeling van de vastenavondviering in de Middeleeuwen aan vast. Terwijl tot in de veertiende eeuw de vastenavondviering door de kerk positief wordt ge-

waardeerd, verandert dit in de vijftiende eeuw binnen enkele decennia: vastenavond en vastentijd worden door de theologie in toenemende mate als elkaars morele tegenhangers opgevat. De sympathie gaat uit naar de vastentijd, de vastenavond wordt als zondige ontsporing beschouwd. Pas in deze periode wordt het theologisch negatieve begrip zothheid met de vastenavondviering verbonden. In dit proces speelt de boekdrukkunst een belangrijke innoverende rol. Met name Sebastian Brants *Narrenschiff* zorgt via de preekstoel voor de popularisering van het begrip zothheid (289-327). – Ton Dekker.

Vrouwen tussen grenzen. *Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw.* Red. Hélène Vossen, Bien Kruijtzter & Yvonne de Vries. Roermond/Venlo: Limburgse Vrouwenraad etc. / Van Spijk, 1990. 160 p., ill.; ISBN 90-6216-165-0.

De invoering van het onderwerp vrouwengeschiedenis in het eindexamen van het middelbaar onderwijs 1990 en 1991 heeft de laatste paar jaar tot een aantal toegankelijk geschreven publikaties geleid, waarin het leven van Nederlandse vrouwen uit bepaalde regio's of bepaalde sociale groepen vanuit verschillende invalshoeken wordt belicht. Ook voor deze bundel vormde de toenemende vraag naar lesmateriaal een belangrijke stimulans. Op initiatief van de Limburgse Vrouwenraad en de Werkgroep Emancipatiebeleid werden er zeven artikelen over de geschiedenis van Limburgse vrouwen voor geschreven, die min of meer chronologisch geplaatst zijn in de bundel. Sommige zijn gebaseerd op archiefonderzoek van instellingen, andere op interviews of op krantenartikelen, alle uiteraard aangevuld met literatuurstudie. Slechts   n artikel gaat over vrouwen in de negentiende eeuw; de overige gaan over diverse aspecten uit het leven van Limburgse vrouwen in de twintigste eeuw.

Ingrid M.H. Evers behandelt de oprichting en de activiteiten van een liefdadigheidsvereniging uit Maastricht, die precies honderd jaar (1840-1940) bestaan heeft. Bij deze vereniging, waarin alleen vrouwen een actieve rol vervulden, blijkt de aanvankelijke doelstelling (sociale betrokkenheid) geleidelijk plaats te maken voor een toenemende betutteling en verregaande bemoeizucht in het belang van de kerk (bedeling werd afhankelijk gesteld van kerkbezoek en een deugdzzaam leven). Ook het eigenbelang werd een steeds belangrijker drijfveer; door liefdadigheid te bedrijven kon men in de negentiende eeuw namelijk aflaten verdienen (17-43). In het artikel van *Carla Wijers* over de Limburgse mijnwerkersvrouwen speelt de invloed van de kerk op het dagelijkse leven eveneens een grote rol. Zij analyseert de relatie tussen de kerk, de mijn en de vrouw c.q. het gezin, vanaf het ontstaan tot de sluiting van de mijnen (ca. 1910-1970). Om de invloed van de door de mijnen aangetrokken vreemdelingen te keren had de kerk een fijnmazig, katholiek voorzieningstelsel in het leven geroepen waar alleen katholieken gebruik van konden maken; aan de invloed ervan kon geen enkele katholiek zich zonder negatieve gevolgen onttrekken. Werden de levensomstandigheden en het dagelijks leefritme overwegend door de mijn bepaald, de kerk dicteerde, veelal in hechte samenwerking met de mijn, de rest van het bestaan. De katholieke dwang richtte zich het sterkst op de vrouw, die persoonlijk aangesproken werd op de naleving van de katholieke waarden door al haar gezinsleden. Haar functioneren als mens werd afgemeten aan haar functioneren als katholieke vrouw, niet alleen door de kerk, ook door haar eigen omgeving. Toen aan het einde van de jaren vijftig door jonge, vooruitstrevende geestelijken de oude waarden relativerend werden, ervoeren sommige mijnwerkersvrouwen dat als een ware bevrijding (44-64). *Petra Janssen* geeft in enkele hoofdlijnen een vrij summier schets van het scholings- en vormingswerk voor plattelandsvrouwen in Limburg in de jaren 1900-1935; haar doel is vooral onderzoek te stimuleren naar dit aspect uit het leven van de vrouw op het land. Met dit onderricht, waarvan het initiatief uitging van de boerenbond, werd niet de emancipatie van de vrouw beoogd. Meer kennis zou de dienstbaarheid van de vrouw aan haar gezin, man en bedrijf vergroten (65-75). *Annelies Dassen* schrijft over Limburgse meisjes die in de twintigste eeuw als dienstbode in België werkten. In het verleden was dit, vanwege de nauwe culturele banden tussen Limburg en België, een normaal verschijnsel geweest. Omdat de lonen er hoger waren en de mogelijkheden om er iets (bij) te leren groter, gebeurde het na de tweede wereldoorlog op-

nieuw. Onderzocht wordt onder meer welke realiteitswaarde het negatieve imago had dat eraan kleefde (alleen meisjes die niet deugden zouden het gedaan hebben), en of dit van invloed was geweest op hun beslissing (76-94). *Janneke Riksen* bestudeert de inhoud van de vrouwenrubriek in De Limburger gedurende de jaren 1908-1960, met de nadruk op de periode na 1930. Ook gaat ze in op de overeenkomsten en de verschillen van deze rubriek met andere kranten. Tot het einde van de jaren vijftig valt de vanzelfsprekendheid op, waarmee in de Limburgse krant de katholieke visie op de positie van de vrouw wordt uitgedrukt (95-113). *Hélène Vossen* is geïntrigeerd door het succes van de *Mater amabilis*-scholen die zich vanaf 1947 als een olievlek over Nederland verspreidden. Ze analyseert het leerplan van deze voor werkende meisjes bestemde scholen en constateert dat het succes van de formule in het aanvullende programma lag. Vormde het huishoudschoolprogramma, dat nog doortrokken was van traditionele opvattingen over vrouwelijke dienstbaarheid, beminnelijkheid en moederlijkheid, de hoofdmoot van het leerprogramma, trekken bleken vooral de seksuele voorlichting (revolutionair in die tijd) en vormen van vrijetijdsbesteding als zwemmen en dansen. Pas aan het einde van de jaren zestig komt er meer aandacht voor een grotere zelfstandigheid en voor zelfredzaamheid (114-137). Het laatste artikel is van de hand van *Jacqueline van Renen*. Zij onderzoekt de verschillende typen hulp die het Centraal Katholiek Moederhuis uit Heerlen tussen 1946 en 1960 aan ongehuwde moeders verleende. Ook gaat ze na welke sociaal-economische achtergronden de vrouwen hadden en uit welke streken ze afkomstig waren (138-159). – Jozien Jobse.

Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland. Red. Fransje Backerra e.a. Zutphen: De Walburg-Pers, 1989. (Tipje van de sluier, 6). 216 p., talr., foto's; ISBN 90-6011-655-0.

In deze bundel artikelen worden diverse aspecten uit het leven van plattelandsvrouwen naar voren gebracht uit verschillende streken en plaatsen in Nederland. De ondertitel geeft aan dat daarbij anderhalve eeuw wordt overspannen; daarbinnen krijgt de periode 1900 - 1940 echter de meeste aandacht. Centraal in de meeste artikelen staat de vraag welke mogelijkheden deze vrouwen hadden om hun leven zelf vorm te geven. Het antwoord op deze vraag kan nauwelijks verrassen. Zowel boerinnen, vrouwelijke landarbeiders, dienstboden, vissersvrouwen, visverkoopsters als hun dochters bleken uiterst beperkte mogelijkheden te hebben om zich te ontplooien, al waren er af en toe uitzonderingen op de regel en bestonden er graduele verschillen tussen de verschillende groepen. De bundel moet zijn waarde dan ook vooral ontleenen aan de wijze waarop de vraagstelling in de verschillende artikelen uitgewerkt wordt. Wat dat betreft verdienen vooral de artikelen vermeld te worden van *Hilde Berg* over de gevolgen van de landbouwcrisis voor de plattelandsvrouwen op het Groningse Hoge Land (28-44), van *Toos Lodder* over de reacties van Friese boerinnen op de komst van de boterfabriek (45-65), van *Corrie Verstoep* over de kaasmakende boerin in Midden-Nederland (66-78), en van *Jannie Stegeman* over de veranderingen in de uitoefening van het beroep van visverkoopster in Scheveningen (81-97). Van een andere orde, maar niet minder interessant vanwege hun grote betekenis voor de ontwikkeling van de vrouw op het platteland zijn de bijdragen van *Margreet van der Burg* over de invloed van het landbouwhuishoudonderwijs (129-151) en van *Yolanda van der Hooft* en *Tiny Uyttewaal* over de opkomst en de betekenis van de verschillende bonden voor plattelandsvrouwen (resp. 179-193, 194-207).

Overigens worden niet alle aspecten uit het leven van de vrouwen belicht. Het thema arbeid is het meest op de voorgrond geplaatst. Een uitzondering vormt het artikel van *Anja Roubos* (156-173) waarin gevraagd wordt, om welke redenen vrouwen uit Bleskensgraaf in de periode tussen de twee wereldoorlogen met hun man getrouwd zijn. Net als bij het werk dat men deed, bleken vroeger ook de keuzemogelijkheden voor een huwelijkspartner zeer begrensd te zijn geweest. Zoals men meestal voor het werk 'koos' dat ook door de ouders werd of was verricht, hadden de vrouwen een man 'gekozen' binnen de eigen sociale en religieuze groep, en in veel gevallen woonde de man bovendien nog vaak op korte afstand van hun ouderlijk huis.

Hoewel er verschillende groepen van plattelandsvrouwen niet in de bundel ter sprake komen (vrouwen van ambachtslieden, fabrieksarbeiders, de opkomende burgerij bijvoorbeeld), en het leven van de vrouwen op het land niet uitputtend, maar nogal eenzijdig (thema arbeid) wordt behandeld, kan deze goed verzorgde studie als een aanwinst worden beschouwd voor de verdere bestudering van de grote maatschappelijke veranderingen die zich in de afgelopen eeuw op het platteland hebben voltrokken. – Jozien Jobse.

Vrouwenlevens 1500-1850. Red. Ulla Jansz e.a. Nijmegen: SUN, 1987. (= *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8). 208 p., ill.; f24,50; ISBN 90-6168-276-2.

Een van de redenen waarom het historisch onderzoek naar vrouwen in Nederland tot voor kort vrijwel uitsluitend gericht was op de periode waarin de industrialisatie hier te lande zich voltrok, grofweg de tijd rond 1900, en op het interbellum, is het relatieve gemak waarmee contemporaine bronnen kunnen worden aangeboord. Dat in dit jaarboek een tip van de sluier over het doen en laten van vrouwen uit de zogenoemde vroegmoderne tijd kon worden opgelicht, is te danken aan de creativiteit en vakkundigheid waarmee de auteurs de voor het onderwerp relevante bronnen als zodanig onderkennen en wisten te interpreteren.

Met de psychologische factoren waarmee in de loop der eeuwen, in casu vanaf de zeventiende-eeuwse tijdgenoten tot en met hedendaagse kerkhistorici, de aantrekkingskracht van sectarische bewegingen op vrouwen werd verklaard en met de meer recente emancipatorische verklaringen wordt door *Mirjam de Baar* de vloer aangeveegd. Glashelder zet ze uiteen waarom de psychologisch getinte verklaringen gebaseerd zijn op generalisaties en vooroordelen en waarom de emancipatorische als een anachronisme kunnen worden beschouwd: Aan de hand van de door haar gebruikte (indirecte) bronnen over de beweging rond Jean de Labadie weet ze aannemelijk te maken dat er voor vrouwen weliswaar specifieke, aan sexe gebonden redenen waren om zich al dan niet bij een beweging aan te sluiten, maar dat deze op andere terreinen dan de al genoemde moeten worden gezocht.

Dat genegenheid een verschijnsel zou zijn van de laatste twee en een halve eeuw, zoals gezinshistorici als Ariès, Badinter, Flandrin, Shorter en Stone beweren, wordt bestreden door *Judith Hokke*. Om een genuanceerd beeld te krijgen is het volgens haar noodzakelijk één type bron centraal te stellen en een beperkt aantal mensen gedurende een afgebakende periode te volgen. Samen met Gemma Coumans bestudeerde zij de uit de zeventiende en achttiende eeuw daterende archieven van twee regentenfamilies. Met onder meer citaten uit brieven toont Hokke aan dat de redenering dat het teruglopende kindertal na de Middeleeuwen een bewijs zou zijn van versterkte moederliefde en een erkenning van het kind als individu, meer zegt over de twintigste-eeuwse denktrant van gezinshistorici dan over de historische werkelijkheid. Hetzelfde geldt voor de opvatting als zou het laten zogen door een min een bewijs van moederlijke onverschilligheid zijn, en de onverschilligheid ten opzichte van gestorven kinderen en/of echtgenoten afgeleid kunnen worden uit het ontbreken van een rouwproces. Haar conclusie: “Het lijkt erop dat affecties van alle tijden zijn. Hoe ze tot uiting komen, hoe ze opgeschreven en verwerkt worden, verschilt per individu, per periode, per sociale klasse en per cultuur” (44-73).

Over de oorzaken van de spectaculaire toename in de tweede helft van de achttiende eeuw van buitenechtelijke geboorten in West-Europa zijn de meningen verdeeld. *Florence Koorn* mengt zich niet in de (internationale) discussie maar draagt wel het hare bij tot reconstructie van de geschiedenis in dit opzicht. Zij bestudeerde tachtig dossiers uit de periode 1682-1810 van processen, aangespannen in de regio Twente door voornamelijk ongehuwd zwangere of reeds van een kind bevallen dienstmeiden tegen mannen die het vaderschap ontkenden of de consequenties van het vaderschap niet wilden aanvaarden. Ze maakt aannemelijk dat deze processen niet zo zeer ten doel hadden om een huwelijk, in de meeste gevallen gecombineerd met een alternatieve eis tot financiële vergoeding, af te dwingen als wel dat het voeren van een proces op zichzelf, ongeacht de afloop, een middel was om publiekelijk in ere te worden hersteld (74-98).

Vormden de dienstboden een historiografisch toch al onderbelichte groep, de ongehuwde vrouwen in het algemeen zijn tot zelfs in de hedendaagse zogenaemde vrouwengeschiedenis toe als stiefkinderen behandeld, reden waarom *Francisca de Haan* en *Dineke Stam* zich nu om hen bekommeren: ze toetsen fictie – het beeld dat in de negentiende-eeuwse verhalen- en romanliteratuur van de ongehuwde vrouw wordt gegeven – aan feiten: beroepen, woonvormen en migratie van ongehuwde vrouwen zoals ze die aantreffen in Haarlemse registers van volkstellingen (1829 en 1839) en Registers van Binnenkomst (1821-1850); de gegevens uit Haarlem achten zij zonder enig probleem van toepassing op alle grotere plaatsen in Nederland. Uit hun onderzoek blijkt dat de feitelijke omstandigheden waarin de ongehuwde al dan niet werkende vrouw leefde, bijna haaks staan op die van de fictieve ongehuwde vrouw wier kenmerken zij zowel aan de hand van mannelijke als van vrouwelijke auteurs distilleerden (99-124).

Een van de oudste beroepen die in de Nederlanden door vrouwen werden uitgeoefend, is dat van uitdraagster; de vroegste stedelijke verordeningen waarin het woord voorkomt, dateren uit 1382 (Utrecht) en 1481 (Amsterdam). Ook mannen konden het beroep uitoefenen, getuige een Amsterdamse keur uit 1511, waarin achter het woord uitdraagster ter verduidelijking wordt vermeld: ‘hetzij manne of vrouwe’. Gedurende de zestiende eeuw wordt het beroep geleidelijk aan uitgeoefend door steeds meer mannen, die in 1596 voor het eerst officieel als uitdrager, naast de uitdraagsters, worden genoemd, en die aan het begin van de zeventiende eeuw de vrouwen in dit beroep nagenoeg hebben verdrongen (*Isabella van Eeghen*, 125-133).

Mensen uit de lagere regionen van de samenleving komen aan het woord in de confessieboeken van Leiden, waarin de verhoren van verdachten in de vroegmoderne tijd werden opgetekend. Over een periode van ruim een eeuw (van 1678, het jaar van het oudste bewaard gebleven confessieboek, tot 1795) zijn deze confessieboeken door *Els Kloek*, samen met een groep studenten, onderzocht op sexe-specifieke patronen in criminaliteit. In haar bijdrage toont zij aan dat deze bron, ondanks de beperkingen en nadelen ervan, voldoende gegevens bevat om conclusies over het dagelijks leven in de behandelde periode te wettigen en vergelijkt zij de resultaten met uitkomsten van ander (Westuropees en Nederlands) onderzoek op dit terrein (134-172).

Bij ontstentenis van exacte gegevens over de werkende vrouw in de achttiende eeuw onderzocht *Thera Wijsenbeek* de mogelijkheden voor vrouwen in Delft en Den Haag om door werk in hun levensonderhoud te voorzien. Na een overzicht te hebben gegeven van de vele bronnen die hiertoe enige informatie konden verschaffen behandelt zij alle economische sectoren waarin vrouwen uit de verschillende sociale groeperingen in deze steden zich al dan niet een positie konden verwerven en belicht zij de oorzaken van eventuele verandering daarin in de loop van de eeuw (173-201). – M. van Dijk.